

Portable
Antiquities of the
Netherlands

Een typologie en verspreiding van orakelstaafjes in Nederland

Auteur: J.B.V. (Vick) Hermesen
Opleiding: Saxion University of Applied Sciences, Archeologie BSc
Begeleider Saxion: dr. W.K. (Wouter) Vos
Begeleider PAN: dr. S. (Stijn) Heeren
Datum: 13 juli 2020, definitief

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	4
Samenvatting	5
1. Inleiding.....	6
1.1 Aanleiding.....	6
1.2 Probleemstelling.....	6
1.3 Onderzoekskader	7
1.4 Leeswijzer	7
2. Methoden en technieken.....	8
2.1 Literatuuronderzoek	8
2.2 Inventariserend onderzoek.....	8
2.2.1 Opbouw structuur database	8
2.2.2 PAN-database.....	10
2.2.3 Dataset R.H.P. Proos	10
2.2.4 Zelf samengestelde database	11
3. Producten	13
3.1 De typologieën van orakelstaafjes.....	13
3.1.1 De typologische indeling van Dickmann	13
3.1.2 De typologische indeling van orakelstaafjes in Nederland.....	14
3.2 Literatuuronderzoek	16
3.2.1 Orakelstaafjes uit nederzettingen	16
3.2.2 Orakelstaafjes uit graven.....	20
3.2.3 Orakelstaafjes uit bijzondere deposities	22
3.3 Ruimtelijke verspreidingskaarten per subtype in Nederland	23
3.3.1 Vergelijking verspreiding datasets.....	23
3.3.2 Verspreiding subtype 1a	24
3.3.3 Verspreiding subtype 1b	25
3.3.4 Verspreiding subtype 2a	26
3.3.5 Verspreiding subtype 2b	27
3.3.6 Verspreiding subtype 3.....	28
3.3.7 Verspreiding subtype 4.....	29
3.3.8 Verspreiding subtype onbekend	30
3.3.9 Vergelijking van de vindwijze	31
4. Discussie en reflectie.....	32
4.1 Discussie	32
4.2 Reflectie.....	34
5. Verantwoording gemaakte keuzes.....	35
6. Conclusie.....	37
6.1 Beantwoording deelvragen.....	37

6.2 Beantwoording hoofdvraag	39
7. Aanbevelingen	40
7.1 Objectniveau	40
7.2 Contextniveau.....	40
7.3 Context vergelijkend niveau	40
Literatuurlijst.....	41
Afbeeldingverantwoording.....	44
Bijlagen.....	45
Bijlage 1: Oproep De Detector Amateur	45
Bijlage 2: Artikel orakelstaafjes De Detector Amateur.....	46
Bijlage 3: De volledig uitgeschreven referentietypen	48
Bijlage 4: De vergrote ruimtelijke verspreidingskaarten uit hoofdstuk 3.....	67

Voorwoord

Toen ik nog een kind was vond ik tijdens het spelen in de sloot een koeientand. Dit vond ik zo intrigerend dat ik vanaf mijn zevende levensjaar archeoloog wil worden. Daarnaast zoek ik sinds het begin van mijn tienerjaren met een metaaldetector. Via een vriendin ben ik destijds in aanraking gekomen met het metaaldetectieforum: www.bodemvondstenwereld.nl. Op dit forum werden regelmatig zogenaamde orakelstaafjes gepost. Ze worden vaak gevonden door metaaldetectoristen en het was niet duidelijk wat de functie en datering was.

Het lijkt mij erg leuk om de metaaldetectoristen die mij wegwijs hebben gemaakt in de metaaldetectie en archeologie, iets terug te geven. Dat wil ik doen door drie datasets bij elkaar te voegen en door literatuuronderzoek achter een context/datering per (sub)type orakelstaafje te komen.

Daarnaast wil ik graag Stijn Heeren en Wouter Vos bedanken voor hun (inhoudelijke) feedback en brainstormsessies, René Proos voor het beschikbaar stellen van zijn inventarisatie van orakelstaafjes, de metaaldetectoristen voor het openstellen van hun data en hun vertrouwen in mij en tot slot mijn familie en vrienden voor hun hulp en support tijdens de afstudeerperiode.

Vick Hermsen

Juli 2020

Samenvatting

Een orakelstaafje is een staafje van min of meer cilindrische vorm en meestal voorzien van één of twee markeringen op de kopse kant(en) en soms markeringen op de lange zijde. Over de functie van het staafje is een lange tijd discussie geweest. In het verleden zijn de staafjes uiteenlopend geïnterpreteerd als gewichten, maatstaven, staafgeld, materiaalbaren of aardewerkstempels. Omdat de staafjes in veel verschillende gewichten en afmetingen voorkomen, lijkt een interpretatie als gewicht of maatstaf niet waarschijnlijk. Ook de interpretatie van materiaalbaar en staafgeld is onwaarschijnlijk, aangezien naast metalen staafjes, ook benen, houten en keramieken exemplaren worden gevonden. Een praktische betekenis lijkt men niet aan de staafjes te kunnen koppelen en daarom betreft het mogelijk een religieus- of spelobject. Tacitus beschrijft in zijn boek *De Origine et situ Germanorum* (Germania 10) dat de Germanen takken van fruitdragende bomen in stukken hakten en die daarna markeerden met tekens. Vervolgens werden de staafjes in willekeurige volgorde over een uitgespreide witte doek gegooid om voorspellingen te doen. Het is mogelijk dat de staafjes ook gebruikt werden bij een methode die lijkt op het hedendaagse strootje trekken, waarbij de markeringen op de kopse kanten gebruikt worden om een bepaalde beslissing te nemen.

Op de website van PAN staat een referentieboom die gebruikt wordt voor het determineren van hoofdzakelijk metaalvondsten. In deze referentieboom staat onder de functie "geloofsuiting" het orakelstaafje ingedeeld, waarbij geen enkele verdere verdeling op subtypeniveau is aangebracht. Het doel van dit onderzoek is het maken van een typologie en het schrijven van referentietypen per subtype orakelstaafje in Nederland die na afronding worden opgenomen in de referentieboom van PAN. Dit is gedaan door het samenbrengen van drie datasets. De dataset van PAN, de dataset van R.H.P. Proos en een zelf opgebouwde dataset. De laatstgenoemde is opgebouwd uit reacties op een oproep voor de inventarisatie van orakelstaafjes. Deze oproep is geplaatst in "De Detector Amateur nummer 165", op Facebook in de groepen "Metaaldetectorhobby" en "Metaaldetector gebruikersforum" en op "www.bodemvondstenwereld.nl". Naast een oproep is ook gezocht in (archeologische) databanken en (archeologische) rapporten naar orakelstaafjes. De orakelstaafjes die hierin staan vermeldt, zijn als record opgenomen in de database en zijn tevens gebruikt om de datering van de nieuw opgestelde subtypen vast te stellen. De hierboven beschreven informatie is samengebracht in een zelfgebouwde database.

Aan de hand van de vorm zijn vier hoofdtypen te onderscheiden: cilinder, diabolovorm, ton (Dickmann D) en meng (nieuw). Wanneer gekeken wordt naar de onderlinge verhoudingen van de staafjes vallen de cilinder- en diabolovormige groepen uiteen in twee subtypen: 1a cilinder_lang (Dickmann A), 1b cilinder_kort (Dickmann B) en 2a diabolovorm_lang (Dickmann C), 2b diabolovorm_kort (nieuw). De ton- en mengvormige staafjes zijn niet verder onder te verdelen in subcategorieën, omdat hier te weinig onderscheid viel te maken tussen de afmetingen en onderlinge verhoudingen van het desbetreffende type.

Aan de hand van een ruimtelijke analyse kan worden geconcludeerd dat de meeste orakelstaafjes afkomstig zijn uit het rivierengebied en Noord-Nederland (Noordwest-Friesland, Groningen, gebieden langs de IJssel). In het westen van het land zijn twee orakelstaafjes en één gietmal bekend. De grootste delen van Zuid- en Oost-Friesland, Drenthe, Limburg en Noord-Brabant blijven voorlopig leeg, en uit de provincies Flevoland en Zeeland zijn helemaal geen exemplaren bekend.

Uit de ruimtelijke analyse is ook gebleken dat de cilindervormige staafjes veel meer voorkomen in het rivierengebied en dat de diabolovormige staafjes meer een oorsprong lijken te hebben in de noordelijke provincies. In Nederland worden orakelstaafjes voornamelijk gevonden als oppervlaktevondst met behulp van een metaaldetector en hierdoor is het lastig om de opgestelde subtypen te dateren. Voor een datering is gekeken naar orakelstaafjes die afkomstig zijn uit opgravingen van nederzettingen, grafvelden en bijzondere deposities. Hieruit kan worden geconcludeerd dat, in tegenstelling tot de voormalige datering uit PAN (200-650), de hoofdgroep orakelstaafjes na dit onderzoek gedateerd kan worden tussen 100 en 800 na Christus. Daarnaast valt op dat wanneer gekeken wordt naar de gehele geografische spreiding van de staafjes, dat vrijwel alle exemplaren zijn gevonden in de omgeving van een waterloop of open water.

Tot slot kan worden vermeld dat het orakelstaafje een interessante vondstcategorie betreft waar nog veel onderzoek naar nodig is. In dit afstudeeronderzoek is een eerste start gemaakt en worden handvaten gegeven voor het verder oppakken van een studie naar deze bijzondere vondstcategorie.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

In opdracht van Portable Antiquities of the Netherlands (PAN) is een inventarisatie en typologische indeling van orakelstaafjes in Nederland gemaakt. In het kader van het afstudeeronderzoek voor Saxion University of Applied Sciences is dit verantwoordingsdocument geschreven. Op de website van PAN staat een referentieboom die gebruikt wordt voor het determineren van hoofdzakelijk metaalvondsten. De referentieboom is opgebouwd vanuit de functie die een voorwerp heeft. Onder de functie “geloofsuiting” staat het voorwerp “orakelstaafje” ingedeeld waarbij geen enkele verdere verdeling op subtypeniveau is aangebracht. Het doel van dit onderzoek is het maken van een typologie en het schrijven van referentietypen per subtype orakelstaafje in Nederland. In dit verantwoordingsdocument staat beschreven welke keuzes zijn gemaakt voor het definiëren van de subtypes en welke problemen zijn ondervonden.

1.2 Probleemstelling

De deelvragen zijn opgesteld zodat het onderzoek op drie niveaus kan worden belicht.

Microniveau: Wanneer op individueel niveau naar orakelstaafjes wordt gekeken.

Mesoniveau: Wanneer meerdere orakelstaafjes in een context (nederzettingen e.d.) worden aangetroffen.

Macroniveau: Wanneer vindplaatsen met elkaar worden vergeleken.

De opgestelde vragen zijn nodig om tot een eindproduct te komen welke bestaat uit een typologie van orakelstaafjes in Nederland. De typologie wordt opgesteld aan de hand van de vorm van het orakelstaafje en wordt ondersteund door middel van literatuuronderzoek. Onderzoek naar de oorsprong, functie, aard, voorkomen en betekenis van het orakelstaafje wordt uitgevoerd, maar heeft niet de basis gevormd voor een typologische indeling van het voorwerp.

Hoofdvraag:

Wat is een orakelstaafje en wat is de verspreiding en context waarin orakelstaafjes worden gevonden?

Om de hoofdvraag te beantwoorden zijn deelvragen opgesteld in micro-, meso- en macroniveaus. Na beantwoording van deze deelvragen moet de hoofdvraag zijn beantwoord.

Deelvragen:

Microniveau

1. Wat is een orakelstaafje, en wat is de functie ervan?
2. Welke materialen zijn in Nederland gebruikt voor het maken van orakelstaafjes?
3. Waar in Nederland worden orakelstaafjes gevonden?
- 4: Waar in Nederland zijn productieresten (bijvoorbeeld gietmallen) voor orakelstaafjes aangetroffen?

Mesoniveau

5. Wat is de context waarin orakelstaafjes worden gevonden?
6. Wat is de datering van orakelstaafjes in Nederland?

Macroniveau

7. Welke typen orakelstaafjes zijn per periode te onderscheiden aan de hand van de vorm en het materiaal?
8. Wat is de geografische spreiding van orakelstaafjes binnen en buiten Nederland en wat zegt dit over de gebruikers ervan (Romeinen of Germanen)?

1.3 Onderzoekskader

Het afstudeeronderzoek gaat over het orakelstaafje. Dit soort staafjes worden vervaardigd uit bot, brons, hoorn, hout, keramiek, lood, loodbrons, messing en zilver.¹ De betekenis van deze staafjes is nog betrekkelijk onduidelijk en hopelijk brengt dit onderzoek hier verandering in door de staafjes in ruimte (locatie) en tijd (datering en typologie) te plaatsen. Orakelstaafjes worden voornamelijk gevonden door metaaldetectoristen, maar er zijn ook exemplaren uit opgravingen bekend. De oudst bekende staafjes zijn gemaakt van hout en zijn moerasvondsten gevonden in Illerup Ådal (Jutland, Denemarken). Waarschijnlijk betreft het hier een offervondst die dateert uit omstreeks ca. 210 na Christus.² De jongste staafjes zijn gevonden in een grafcontexten en dateren rond 600 na Christus.³ In Nederland zijn in het rivierengebied staafjes aangetroffen die dateren uit de late 4^e eeuw/vroege 5^e eeuw na Christus.⁴ Verlinde beschreef een aantal uit Overijssel, maar dit betreffen losse vondsten.⁵ Op de eerdergenoemde dateringen berust de huidige algemene datering voor orakelstaafjes van 200-650 na Christus. Maar ook de geschiedschrijver Tacitus schrijft in zijn *Germania* iets over dat lijkt op orakelstaafjes. Terug redenerend zou Tacitus het gehad kunnen hebben over een voorloper van de hierboven beschreven orakelstaafjes. Hij schrijft dat Germanen takken van fruitdragende bomen gebruiken door hier stukken uit te snijden en te markeren met tekens. De staafjes werden gebruikt als een soort “dobbelspel”. Ze werden op een witte stof in een willekeurige volgorde op de grond gegooid om de toekomst te voorspellen.⁶ Een andere mogelijkheid is dat de staafjes gebruikt werden als het hedendaags strootjes trekken. De diversiteit aan merktekens op de kopse kanten spelen hier mogelijk een rol in.⁷

Aangezien over de functie van het orakelstaafje gespeculeerd wordt, is het van belang dat daar meer inzicht over komt. Een archeologe die zich eerder verdiept heeft in orakelstaafjes is E. Dickmann. Zij inventariseerden tussen de eind jaren 90 van de vorige eeuw en begin 21^e eeuw zo’n 160 exemplaren in Duitsland, België en Scandinavië en daarnaast geeft zij aan dat in Nederland grote aantallen zijn gevonden.⁸ In de Duitse deelstaat Nordrhein-Westfalen zijn drie Germaanse nederzettingen aangetroffen die in verband worden gebracht met non-ferro metaalproductie. In deze nederzettingen zijn een viertal bronzen staafjes aangetroffen die dateren tussen de 4^e en 5^e eeuw na Christus.⁹ In deze periode was het Romeinse Rijk al niet meer echt actief en stokte de productie in de breedste zin van het woord. Romeinse steden krompen, verdwenen en werden dus minder belangrijk en uiteindelijk nemen andere sites ook buiten de grenzen van het voormalige Romeinse imperium deze rol over.¹⁰ Een oorzakelijk verband tussen de instorting van het Rijk en de achteruitgang van productie lijkt plausibel, maar is niet aantoonbaar; sterker nog: het is maar de vraag of er überhaupt een relatie is tussen de instorting van het Rijk en de productie van orakelstaafjes.

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 worden de methoden en technieken behandeld. Hierin wordt beschreven hoe het literatuur- en inventariserend onderzoek is uitgevoerd en wat de methodiek betreft voor de aanpak van het uitwerken van de deelvragen. In hoofdstuk 3 wordt de opgestelde typologie gepresenteerd en de resultaten van het literatuuronderzoek worden uitgelicht. Daarnaast wordt de ruimtelijke verspreidingskaart per subtype in Nederland toelicht. In hoofdstuk 4 worden punten ter discussie gesteld en wordt een reflectie op het onderzoek gegeven. In hoofdstuk 5 volgt een verantwoording over de gemaakte keuzes die tijdens het onderzoek zijn gemaakt en worden de afwijkingen op het plan van aanpak besproken. Daarna volgt in hoofdstuk 6 een conclusie waarin de onderzoeksvragen worden beantwoord en het zevende en laatste hoofdstuk worden handvaten gegeven in de vorm van aanbevelingen om toekomstig onderzoek naar orakelstaafjes verder op te pakken en te verfijnen.

¹ Dickmann 2003, 140.

² Hasselt/Gorissen 2009, 36.

³ Dickmann 2003, 141.

⁴ Heeren/Roymans 2014, 28.

⁵ Hasselt/Gorissen 2009, 36.

⁶ Tacitus, *Germ.* 10.

⁷ Hasselt/Gorissen 2009, 38.

⁸ Dickmann 2003, 140-141.

⁹ Grünwald, 208.

¹⁰ Mondelinge mededeling W.K. Vos (Saxion Hogescholen).

2. Methoden en technieken

Het hoofdstuk methoden en technieken wordt opgedeeld in literatuuronderzoek en inventariserend onderzoek. Gezien de gebruikte methoden en technieken per deelvraag veel worden herhaald, is ervoor gekozen om de methodiek per deelvraag in dit inleidende stukje te verwerken. In de paragraaf literatuuronderzoek wordt beschreven hoe het literatuuronderzoek is uitgevoerd en hiermee wordt antwoord gegeven op de deelvragen 1, 5 en 6. In de paragraaf inventariserend onderzoek is uitgelegd hoe de database is opgebouwd en welke methoden zijn toegepast voor het beantwoorden van deelvraag 8. De meeste deelvragen (2, 3, 4 en 7) worden beantwoord door een combinatie van literatuur- en inventariserend onderzoek.

2.1 Literatuuronderzoek

In de literatuur zijn weinig orakelstaafjes beschreven en maar enkele wetenschappers hebben over de staafjes gepubliceerd. Het doel van het literatuuronderzoek is het vinden van (niet herkende) orakelstaafjes die omschreven en/of afgebeeld staan in literatuur en deze vervolgens op te nemen in een database. Orakelstaafjes worden soms aangetroffen in archeologische contexten, als nederzettingen en grafvelden, die dateren uit de Laat-Romeinse periode en de Vroege-Middeleeuwen. Het is van belang dat orakelstaafjes die in deze contexten worden aangetroffen, worden geïnventariseerd en vervolgens gepubliceerd, zodat de huidige datering van het orakelstaafje kan worden toegespitst. Dit is gedaan door archeologische rapporten te lezen waarin onderzoek staat uitgewerkt dat dateert tussen de Vroeg-Romeinse tijd en de Vroege-Middeleeuwen. Daarnaast is met behulp van de zoekmachine Google gezocht naar de termen “orakelstaafje”, “staafgewicht” en “staafgeld” en uit deze zoekresultaten zijn de relevante websites opgeslagen en de relevante publicaties gedownload. Door te kijken naar de gebruikte literatuur in deze publicaties, is gezocht naar de bronnen die hierin staan vermeld.

2.2 Inventariserend onderzoek

De paragraaf inventariserend onderzoek wordt opgedeeld in vier delen. Eerst wordt de opbouw van de structuur van de database behandeld en daarop volgt een uitleg over de datasets die gebruikt zijn voor het vullen van de database en het maken van de typologie van orakelstaafjes. De inventarisatie is 30 april 2020 gestopt en in totaal zijn 303 individuele staafjes uit Nederland opgenomen in de database die in de hierop volgende paragraaf staat beschreven.

2.2.1 Opbouw structuur database

De inventarisatie is opgebouwd uit drie delen: de dataset van R.H.P. Proos,¹¹ de dataset van PAN en een zelf opgebouwde dataset. Om deze drie datasets bij elkaar te voegen is een database gemaakt met het programma Microsoft Access 2016. In de hierop volgende paragraaf wordt de indeling van de database besproken.

De database bestaat uit één invoertabel en zeven referentietabellen. De invoertabel is de hoofdtabel waar de informatie wordt ingevoerd en de referentietabellen zijn aangemaakt om het invoeren gemakkelijker te maken en om ervoor te zorgen dat er geen invoerfouten worden gemaakt. In de database wordt eerst de projectinformatie en vervolgens de objectinformatie ingevoerd. Onder de projectinformatie wordt de informatie verstaan die het staafje, of de gietmal ervan, kan koppelen aan een locatie in Nederland. Het object kan op twee manieren worden gevonden. In de kolom “vindwijze” kan worden aangegeven of het staafje is gevonden door een metaaldetectorist of door een archeoloog bij een opgraving. Wanneer een orakelstaafje is aangetroffen door een metaaldetectorist wordt het in de database aangeduid met “OPP” of terwijl oppervlaktevondst en mocht het staafje zijn aangetroffen tijdens archeologisch onderzoek, dan wordt het aangeduid met “OPGR”.

De locatie waar het staafje is gevonden, is noodzakelijk om een beeld te krijgen van de verspreiding van de (subtypen) orakelstaafjes in Nederland. Hiervoor zijn de velden “provincie”, “gemeente”, “plaats”, “toponiem”, “x-coördinaat” en “y-coördinaat” aangemaakt. In deze velden kunnen de locatiegegevens van het desbetreffende orakelstaafje (of gietmal ervan) worden ingevoerd. Wanneer een orakelstaafje is aangetroffen bij een opgraving, is deze mogelijk aangetroffen in een context als bijvoorbeeld een paalkuil of waterput. Wanneer dit het geval is kan in de kolom “context” worden aangegeven wat de context van de vondst is en de datering van deze context kan worden genoteerd in de kolommen “begin datering” en “eind datering”. Hopelijk

¹¹ R.H.P. (René) Proos heeft toen hij werkzaam was bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) een inventarisatie gemaakt van staafgewichtjes.

kan aan het eind van de inventarisatie de huidige globale datering van het orakelstaafje per subtype verder worden aangescherpt. Wanneer twee of meerdere orakelstaafjes op hetzelfde perceel zijn aangetroffen, kan het nummer van het staafje worden aangegeven in de kolom “samen gevonden met nr”. In de kolommen “vinder” en “collectie” kan worden aangegeven door wie het staafje is gevonden en in welke collectie het zich bevindt.

Wanneer de locatie gerelateerde informatie in de database is gezet, wordt de objectinformatie ingevoerd. Eerst wordt gekeken of het een orakelstaafje of een gietmal betreft en de uitkomst hiervan wordt ingevoerd in het veld “object”. Wanneer de determinatie van het object niet geheel zeker is, dan staat een vraagteken achter het object genoteerd. Vervolgens wordt de materiaalcategorie vastgesteld en de uitkomst hiervan wordt ingevuld in de kolom “materiaal”. Hierbij kan worden gekozen uit “KER” (keramiek), “MCU” (koperlegering), “MAG” (zilver), “MPB” (loodlegering), “OPH” (hout), “ODB” (bot) “ODH” (hoorn) of “onbekend”.

Wanneer de materiaalcategorie is bepaald, moet de vorm van het staafje worden ingevoerd. De typen die in dit onderzoek staan gepubliceerd zijn gebaseerd op de typologische indeling van Dickmann 2003 (zie literatuurlijst). In de kolom “vorm” kan worden gekozen uit vier hoofdtypen, die hierna nog verder worden onderverdeeld in subtypen. De eerste vorm betreft cilindrisch en daarin wordt onderscheid gemaakt tussen “1a CIL_LANG” en “1b CIL_KORT”. Daarna volgt diabolovormig waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen “2a DIA_LANG”, “2b DIA_KORT”. Vervolgens komt tonvormig aan bod en hierin is een variant bekend die wordt aangeduid met “3 TON_KORT”. Orakelstaafjes bestaan ook in een vorm die niet onder een van de hierboven beschreven vormtypen te plaatsen is. Hiervoor is de groep mengvorm aangemaakt die wordt aangeduid met “4 MENG”. Het is ook mogelijk dat een vormtype niet bekend is doordat alleen beschreven dat het een orakelstaafje betreft en niets over de vorm wordt vermeld in de literatuur. Wanneer dit het geval is wordt dit aangegeven met de aanduiding “onbekend”.

Om een onderverdeling te kunnen maken of het staafje tot de lange of korte variant behoort, zijn de velden “lengte”, “diameter”, “gewicht” en “lengte:diameter” aangemaakt. In de velden lengte en diameter wordt in millimeters de afmetingen van het orakelstaafje genoteerd, in het veld gewicht wordt het gewicht in gram (twee decimalen) ingevoerd en in het veld lengte:diameter wordt de onderlinge verhouding van het staafje vastgelegd. Op de kopse kant(en) is het orakelstaafje vaak gemarkeerd met een of meerdere symbolen. In eerste instantie is gekeken of de typologische indeling van markerings op de kopse kant(en), die is opgesteld door Dickmann, kon worden gebruikt voor het beschrijven hiervan. Al snel werd duidelijk dat in de Nederlandse gebieden type markerings voorkomen die niet in de typologie van Dickmann voorkomen. Om deze reden is voor Nederland een nieuwe typologische indeling gemaakt. In de kolom “markerings kopse kant” kan worden vermeld welk type markering is aangebracht en in de kolom “aantal markerings” kan worden aangegeven of het staafje aan een, twee of geen zijden is gemarkeerd.

In principe is een metaaldetectorist verplicht om alle vondsten te melden bij de hiervoor bevoegde instanties. Echter heeft vrijwel niemand behoefte aan bijvoorbeeld bierdoppen of trekklipjes. In de praktijk kunnen alle vondsten van vóór 1946 waardevolle informatie opleveren.¹² Zoals beschreven in de hiernavolgende paragraaf registreert en publiceert PAN oudheidkundige bodemvondsten van Nederlandse bodem. Gezien in PAN orakelstaafjes zijn opgenomen, kan in het veld “PAN-nummer” ook het PAN-nummer worden ingevoerd. Voordat PAN bestond kon men de vondsten melden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Om deze reden zijn de kolommen “zaakidentificatienummer” en “objectnummer” aan de database toegevoegd, omdat deze verband houden met het archeologische informatiesysteem van de RCE, het programma Archis. De nummers zorgen ervoor dat het staafje gemakkelijker terug te vinden is in de database van de Rijksdienst. Orakelstaafjes zijn in het verleden ook geïnterpreteerd als staafgeld¹³ en hierdoor staan ook staafjes opgenomen in de database van de Nederlandse bank, NUMIS. Om deze reden is de kolom “NUMIS-nummer” aan de database toegevoegd. Het type bron waar de informatie vandaan komt, kan in de kolom “bron” worden aangegeven. Hierbij is de keuze uit “R. Proos”, “PAN”, “OPROEP”, “RAPPORT”, “ARCHIS 3” of “NUMIS”. De laatste vier genoemde bronnen vallen onder de zelf samengestelde dataset die staat beschreven in paragraaf 2.2.4. Orakelstaafjes kunnen gepubliceerd staan in een artikel of in een archeologisch rapport. Daarom zijn de velden “vondstnummer”, “publicatie”, “afbeelding rapport” en “pagina(s)” aangemaakt. In deze velden kunnen de gegevens van het desbetreffende orakelstaafje worden ingevuld. Daarnaast kan de eventueel aanwezige afbeelding van het orakelstaafje (of de gietmal ervan) worden toegevoegd door dubbel te klikken op het symbool van een paperclip in de kolom “paperclip”. De foto’s zijn genummerd volgens de nummering in de database en achter dit nummer is aangegeven of het de zijkant (zk) of de kopse kant (kk) van het staafje betreft. Tussen haakjes is aangegeven wat

¹² Heeren 2019, 14.

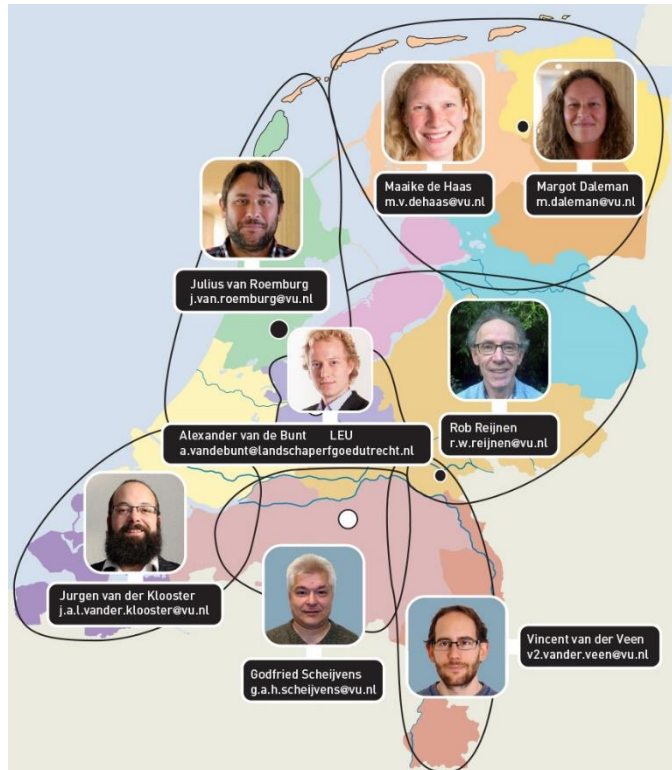
¹³ Heirbaut/van Enckevort 2011, 96.

het aantal foto's is van de kopse kant of zijkant. Wanneer het orakelstaafje is aangemeld bij PAN, Archis en/of NUMIS dan staat het desbetreffende nummer achter het nummer dat tussen haakjes staat. Tot slot kan in de kolom "opmerkingen" additionele informatie worden toegevoegd.

2.2.2 PAN-database

PAN is een NWO-project vanuit de Vrije Universiteit van Amsterdam dat in 2016 is opgezet onder leiding van prof. dr. N.G.A.M (Nico) Roymans en dr. S. (Stijn) Heeren. Het doel van PAN is het documenteren en online publiceren van oudheidkundige bodemvondsten die gevonden zijn op Nederlandse bodem.¹⁴ Roymans en Heeren hebben dit project vier jaar gedraaid en begin 2020 is de start gemaakt voor de overdracht aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).¹⁵

Gezien de oppervlakte van Nederland en de diversiteit in vondsten, werkt PAN met zogenaamde vondstadministratoren. Wanneer een metaaldetectorist een metaalvondst (of andere materiaalcategorie) heeft gedaan kan diegene contact opnemen met de desbetreffende vondstadministrator van de regio (figuur 1). De vondstadministrator spreekt bij de persoon thuis af of de persoon komt met zijn/haar vondsten naar het kantoor van PAN bij de Vrije Universiteit van Amsterdam. Hier worden de vondsten van historische waarde geselecteerd en gedetermineerd aan de hand van de referentieboom die in PAN is opgenomen. De vondsten worden door de vondstadministrator gefotografeerd, gewogen en opgemeten en hierna worden de vondsten in de PAN-database gezet. Vervolgens moeten toegevoegde records worden gevalideerd door de projectleiding van PAN. Wanneer de vondst gevalideerd is, wordt de vondst zichtbaar op de verspreidingskaart van de categorie waaronder de vondst valt.

Figuur 1: De vondstadministratoren van PAN per regio.

Op de publiekelijke website staan de vondsten op gemeentelijk niveau weergegeven. Dit heeft te maken met de privacy gevoeligheid van de zoeker en zijn/haar zoeklocatie(s). Wetenschappers die kunnen aantonen dat zij onderzoek uitvoeren naar de betreffende materiaalcategorie, hebben wel toegang tot het vindplaatsniveau dat de zoek(st)er heeft opgegeven en zij kunnen dat aanvragen bij de projectleiding. De verspreiding van de staafjes centreert zich in het oostelijk rivierengebied en in het westen van Friesland. Ook zijn enkele exemplaren bekend in Noord-Brabant, de kop van Gelderland, Limburg en Overijssel.

2.2.3 Dataset R.H.P. Proos

René Proos heeft in 1992 samen met W.N. (Wim) Tuyn (AWN Nijmegen) en J. (Juan) van der Roest (ROB) een oproep geplaatst in de Westerheem voor een inventarisatie van staafgewichtjes.¹⁶ Bij deze inventarisatie zijn enkel metalen exemplaren opgenomen en de benen staafjes zijn achterwege gelaten omdat dit niet de focus was.¹⁷ In de dataset zijn 88 orakelstaafjes uit Nederland en 12 uit het buitenland opgenomen. De inventarisatie van Proos, Tuyn en van der Roest is eind 1995 gestopt en staafjes die later dan dit jaartal zijn gevonden, zijn niet opgenomen in de dataset. In de tijd dat het PAN-project begon, heeft Proos de dataset aan PAN gegeven zodat hiermee aan de slag kan worden gegaan. Op 28 februari 2019 is de dataset van Proos via PAN (Heeren) per e-mail ontvangen zodat de gegevens gebruikt konden worden bij dit afstudeeronderzoek.

¹⁴ <https://portable-antiquities.nl/pan/#/public/about> op 07-02-2020.

¹⁵ Mondelinge mededeling S. Heeren (PAN).

¹⁶ Proos 1992, 238.

¹⁷ Mondelinge mededeling R.H.P. Proos (Provinciaal archeoloog Zuid-Holland).

2.2.4 Zelf samengestelde database

De zelf samengestelde database is opgebouwd met informatie afkomstig uit (archeologische) databanken, (archeologische) rapportages en reacties op de oproep naar de inventarisatie van orakelstaafjes.

Oproep De Detector Amateur

In juli 2019 is in nummer 165 van het metaaldetectormagazine “De Detector Amateur” een oproep voor de inventarisatie van orakelstaafjes gepubliceerd.¹⁸ In de oproep worden metaaldetectoren opgeroepen om orakelstaafjes die gevonden zijn op Nederlandse bodem te melden bij Vick Hermesen via zijn e-mailadres. In het artikel wordt gevraagd naar de volgende gegevens: foto’s van de zijkant en beide kopse kanten van het staafje gemaakt op een witte achtergrond, de lengte- en breedtematen, het gewicht, de (globale) vindplaats en tot slot wanneer aangemeld bij PAN, het PAN-nummer van het desbetreffende staafje (zie bijlage 1 voor de oproep uit de Detector Amateur). In 2003 is in het nummer 69 van De Detector Amateur eenzelfde soort oproep geplaatst door dr. J.G. (Joris) Aarts.¹⁹ Aarts is Romeins archeoloog gespecialiseerd in munten en ook docent aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. In verband met langdurig ziekteverlof kon geen contact met Aarts worden opgenomen voor het uitwisselen van resultaten van zijn inventarisatie en zijn ideeën over waarvoor de staafjes hebben gediend.

Bodemvondstenwereld

Op 13 april 2008 is het internetforum www.bodemvondstenwereld.nl opgericht. Op het forum worden door leden bodemvondsten geplaatst, die vervolgens door de medeleden en moderators worden gedetermineerd. Wanneer een vondst als orakelstaafje is gedetermineerd, wordt deze weggeschreven onder het subforum “specifieke vondsten niet ingedeeld per tijdperk (datering n.t.b.), Orakelstaafjes”. Onder dit subforum staat alle informatie betreft orakelstaafjes ondergebracht en is het voor leden en onderzoekers makkelijker om informatie van een vondstcategorie bij elkaar te zoeken. Via het hierboven beschreven subforum is contact opgenomen met leden die één of meerdere orakelstaafjes hebben gevonden. Door middel van een persoonlijk bericht is gevraagd naar dezelfde gegevens als beschreven bij het kopje “Oproep De Detector Amateur”. Een probleem is dat niet iedereen al zijn vondsten op het forum heeft gepubliceerd en daarom is gekozen om op 20 juli 2019 een oproep te plaatsen voor de inventarisatie van orakelstaafjes.²⁰ De oproep betreft dezelfde als eerder beschreven.

Facebookfora

Op 21 juli 2019 is op Facebook dezelfde oproep geplaatst als in De Detector Amateur voor de inventarisatie van orakelstaafjes. Dit is gedaan in de groepen: Metaaldetectiorhobby²¹ en Metaaldetectors gebruikersforum²². Beide Facebookgroepen hebben een groot aantal leden en het doel van het bericht is het bereiken van metaaldetectoren die niet zijn aangesloten bij het internetforum bodemvondstenwereld.

NUMIS-database

Orakelstaafjes zijn in het verleden geïnterpreteerd als staafgeld en om deze reden zijn enkele exemplaren opgenomen in de NUMIS-database. Met behulp van de zoekfunctie in NUMIS is gezocht naar “gewicht, baar” en de uitkomst hiervan is 52 records.²³ Bij 18 van deze records zijn geen foto’s bijgevoegd. Bij die records is gekeken naar de beschrijving en aan de hand daarvan zijn alle 18 records opgenomen in de zelf samengestelde dataset. Op 11 november 2019 is e-mailcontact gelegd met P.A.M. (Paul) Beliën over de orakelstaafjes die opgenomen zijn in de NUMIS-database. Beliën is conservator van de Nationale Numismatische Collectie (NNC) bij De Nederlandse Bank (DNB) te Amsterdam. In dit mailcontact is gevraagd naar de ontbrekende foto’s van de betreffende staafjes, de metaalsoort waaruit de staafjes zijn vervaardigd, welke soort en hoeveel markeringen op de kopse kant(en) staan en of vondsten van hetzelfde perceel afkomstig zijn. Uit dit e-mailcontact is helaas geen aanvullende informatie voortgekomen. De coördinaten van de vondsten uit NUMIS zijn bepaald aan de hand van de topografische kaart op de website van NUMIS waarop een vierkant kader is aangegeven. Het desbetreffende gebied is opgezocht in Google Maps en vervolgens zijn de lengte- en breedtegraden genoteerd. De lengte- en breedtegraden zijn met behulp van een coördinatenconverter omgezet naar RD-coördinaten.²⁴

¹⁸ Hermesen 2019, 16.

¹⁹ Aarts 2003, 16, 18.

²⁰ <http://www.bodemvondstenwereld.nl/viewtopic.php?f=823&t=97930> op 07-02-2020.

²¹ https://www.facebook.com/groups/metaaldetectiorhobby/search/?query=orakelstaafje&epa=SEARCH_BOX op 07-02-2020.

²² https://www.facebook.com/groups/metaaldetectorsgebruikersforum/search/?query=orakelstaafje&epa=SEARCH_BOX op 07-02-2020.

²³ <https://nnc.dnb.nl/dnb-nnc-ontsluiting-frontend/#/numis/> op 07-02-2020.; Enkele staafjes zijn niet opgenomen in de dataset. Zie hoofdstuk 4.

²⁴ <https://www.gpscoordinaten.nl/converteer-rd-coordinaten.php>.

Archis3

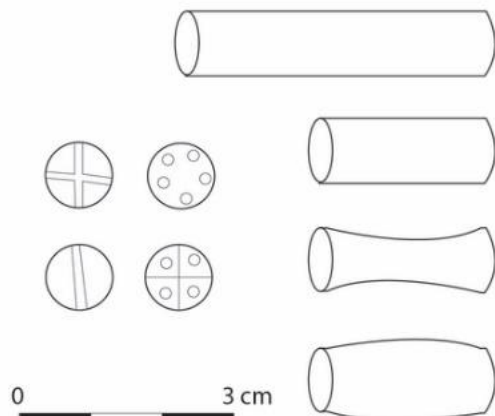
Archis3 is een databank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed waar archeologische gegevens zijn opgeslagen. Met behulp van het filtersysteem is gezocht naar “baar” en “staaf”. Bij beide zoektermen is de datering gefilterd van de Vroeg-Romeinse tijd tot en met de Vroege-Middeleeuwen. Het merendeel van de hieruit voortkomende zoekresultaten betreffen meldingen die gedaan zijn door metaaldetectoristen en slecht enkele zijn afkomstig uit opgravingen. Bij veel van deze records moest aan de hand van de beschrijving worden bepaald of het een orakelstaafje betrof of niet.

3. Producten

Het hoofdstuk producten is opgedeeld in drie paragrafen. In het eerste deel staan de typologische indeling van Dickmann en nieuwe typologische indeling van orakelstaafjes in Nederland uitgelegd. In het tweede deel staat het literatuuronderzoek waarin wordt uitgeschreven in welke contexten orakelstaafjes worden gevonden en wat de interpretaties van de staafjes zijn. Tot slot staan in het derde en laatste deel de verspreidingskaarten per subtype afgebeeld met een hierbij behorende toelichting. In bijlage 2 is een artikel over orakelstaafjes opgenomen dat gepubliceerd wordt in het metaaldetector magazine “De Detector Amateur”.

3.1 De typologieën van orakelstaafjes

De typologie met bijbehorende referentietypen kan pas worden opgesteld na het uitvoeren van het literatuur- en inventariserend onderzoek. In de volgende paragraaf staat het literatuuronderzoek uitgewerkt waarin al gebruikt is gemaakt van de typologische indeling die in deze paragraaf (3.1.2) staat beschreven. Door eerst de typologie te behandelen en daarna pas het literatuuronderzoek, ontstaat er een duidelijk inzicht welke typen zijn onderscheiden en hoe tot de typologische indeling is gekomen. Bij de aanvang van het PAN-project is een hoofdtype “orakelstaafje [03-02]” aangemaakt en hieronder staan de belangrijkste kenmerken van het orakelstaafje opgesomd. Hierin staat aangegeven wat de begrenzing en overlap is met andere typen en dat toon aan dat PAN zich bewust was van de typologische onderverdeling van orakelstaafjes, maar dit niet heeft uitgewerkt. Ook staan hier de dateringsargumentatie, de variabele kenmerken en de verspreiding van het hoofdtype uitgeschreven. De typologische indeling die bij de start van het PAN-project is gemaakt (figuur 2) is gebaseerd op het artikel Orakelstäbchen van Dickmann die in de hierop volgende paragraaf (3.1.1) staat uitgewerkt.

Figuur 2: De typologische indeling bij de aanvang van het PAN-project.

3.1.1 De typologische indeling van Dickmann

De betekenis van de staafjes is een lange tijd onduidelijk geweest. In het verleden zijn ze uiteenlopend geïnterpreteerd als gewichten, maatstaven, staafgeld, materiaalbaren of aardewerkstempels. In 2003 heeft Dickmann het artikel “Orakelstäbchen” gepubliceerd waarin zij aangeeft dat deze onbeduidende staafjes orakelstaafjes zijn, die gebruikt werden bij het maken van beslissingen. Dit baseerde zij onder meer op Tacitus, die in Germania 10 omschrijft dat de Germanen takken van fruitdragende bomen in stukken hakten en deze daarna inkerfden met markeringen. De staafjes werden vervolgens over een uitgespreid wit doek uitgestrooid om de toekomst te voorspellen.²⁵ Een ander idee is dat staafjes in paren werden gebruikt en hebben gediend als besluitvormingshulpmiddel dat vergeleken kan worden met het hedendaagse strootje trekken.²⁶ In de ene hand werd het gemarkeerde exemplaar vastgehouden en in de andere hand de ongemarkeerde. Wanneer je met een vraag zat en je niet wist wat je moest doen, liet je iemand en zonder te kijken een stokje trekken, en zo had je een beslissing van het orakel. Wanneer het om meerdere stemmingen tegelijk gaat, spelen de markeringen mogelijk een rol bij de besluitvorming.²⁷

Naast de interpretatie van de staafjes geeft zij aan dat ze worden aangetroffen in nederzettingen, graven en commerciële- cultus- en offerplaatsen die dateren uit de Laat-Romeinse tijd en de Vroege-Middeleeuwen. De staafjes kunnen zijn vervaardigd uit hout, hoorn, bot, lood, zilver, messing, brons, blikbrons en gebakken klei. De staafjes die zijn gemaakt van hout, hoorn en bot worden in de gewenste vorm gesneden, vervolgens gepolijst en wanneer wenselijk versierd. De staafjes die gemaakt zijn van metaal worden gegoten in een gietmal en daarna worden de gietnaden weggevijld.²⁸ De typologische indeling van orakelstaafjes is gebaseerd op de vorm van het staafje en de versiering die hierop voorkomt (figuur 3).

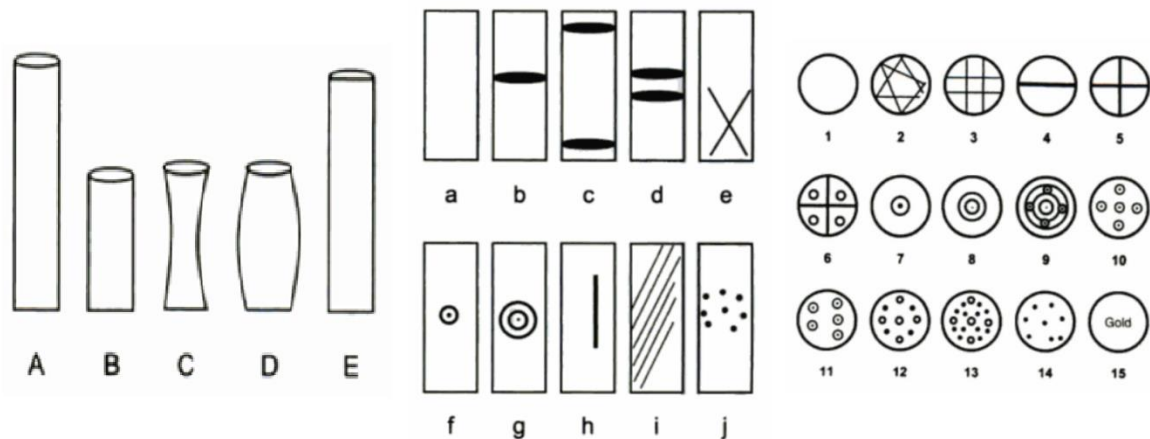
²⁵ Dickmann 2003, 139-141.

²⁶ Eggenstein 2005, 63; Ager 2013, 66.

²⁷ Hasselt/Gorissen 2009, 38.

²⁸ Dickmann 2003, 139.

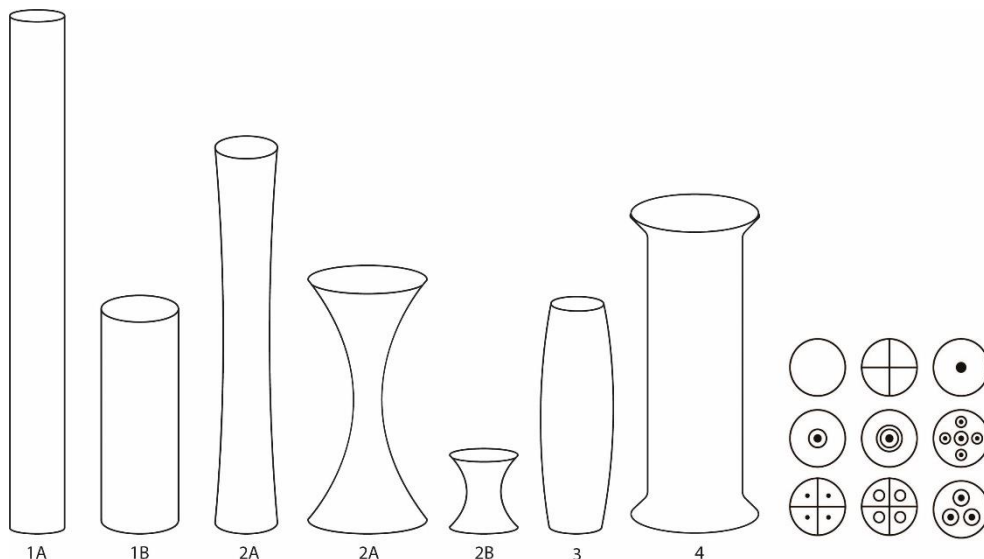
Qua vorm wordt onderscheid gemaakt tussen A (lang, cilindrisch, tot circa 70 mm), B (kort, cilindrisch, tot circa 35 mm), C (kort, diabolovormig), D (kort, tonvormig) en E (lang, half-cilindrisch).²⁹ De zijkant wordt soms versierd en qua markering is hier onderscheid gemaakt tussen a (kaal), b (groef halverwege), c (groef boven en onder), d (twee groeven halverwege), e (ingekrast kruis), f (enkele puntcirkel halverwege), g (dubbele puntcirkel halverwege), h (verticale inkeping), i (diagonale lijnen) en j (puntjes halverwege).³⁰ Op de kopse kant is een vaak een markering aangebracht. Qua markering wordt onderscheid gemaakt tussen 1 (kaal), 2 (stervormig motief), 3 (dubbelkruis), 4 (inkeping), 5 (kruis), 6 (kruis met in elk kwart één cirkel), 7 (puntcirkel met 1 ring), 8 (puntcirkel met 2 ringen), 9 (puntcirkel met 3 ringen, tussen de tweede en derde ring zijn 4 enkele puntcirkels aangebracht), 10 (5 enkele puntcirkels in een kruismotief), 11 (5 enkele puntcirkels), 12 (5 cirkels in kruismotief met daartussen 4 punten), 13 (5 cirkels in kruismotief met daartussen 12 punten), 14 (punten in willekeurige volgorde) en 15 (bladgoud).³¹

Figuur 3: De typologische indeling van Dickmann. De typologie is ingedeeld op vorm (A-E), markeringen op de lange zijde (a-j) en markeringen op de kopse kant (1-15).

3.1.2 De typologische indeling van orakelstaafjes in Nederland

De nieuwe typologische indeling van orakelstaafjes in Nederland is net als de typologie van Dickmann gebaseerd op de vorm en afmetingen van het staafje. In Nederland zijn aan de hand van de vorm en onderlinge verhoudingen zes verschillende typen te onderscheiden (figuur 4).

Figuur 4: De typologische indeling van orakelstaafjes in Nederland (links) met een selectie van de meest voorkomende markeringen op de kopse kant(en) (rechts).

²⁹ Dickmann 2003, 138-141.

³⁰ Dickmann 2003, 140.

³¹ Dickmann 2003, 140.

Wanneer gekeken wordt naar de typologische indeling van de staaftjes wordt eerst onderscheid gemaakt of het staaftje cilindervormig (1), diabolovormig (2), tonvormig (3) of een mengvorm (4) betreft. De typen 1 en 2 worden beide nog verder onderverdeeld in 1a, 1b en 2a, 2b. De criteria voor de subtypen van de cilindervormige staaftjes zijn als volgt: wanneer de lengte van het staaftje gelijk aan of groter dan 35,00 mm is, dan valt het staaftje onder subtype 1a. Mocht de waarde kleiner zijn, dan valt het staaftje onder subtype 1b. Tijdens de inventarisatie viel op dat in Nederland naast de lange, smalle diabolovormige staaftjes (2a), ook korte, brede staaftjes (2b) bekend zijn, die niet door Dickmann zijn beschreven. Het is onmogelijk om op het blote oog te bepalen wanneer een staaftje onder 2a of 2b valt. Om hier een standaardisering in te maken en zo fouten te voorkomen, zijn alle diabolovormige staaftjes (n=101) geëxporteerd naar een Excel-bestand. De staaftjes zijn op lengte gesorteerd en vervolgens is de lengte door de (uiterste) breedte van het staaftje gedeeld. Op deze manier worden de onderlinge verhoudingen van het staaftje zichtbaar en kun je er mee rekenen. In het beste geval vallen de groepen natuurlijk uiteen, maar dit was niet het geval. De onderlinge verhoudingen liggen tussen de 1.0 en 7.0 en met behulp van een frequentietabel is gekeken hoe vaak een staaftje van een bepaalde onderlinge verhouding voorkomt. In totaal bevinden zich 30 staaftjes tussen de range van 1.5 en 2.0. Deze range is verder onverdeeld met een frequentie van 0.1 en hieruit blijkt dat de minste staaftjes (n=2) voorkomen tussen een range van 1.9 en 2.0. Dit betekent dat de scheiding ligt op 1,99. Wanneer de lengte van het staaftje gedeeld wordt door de (uiterste) breedte en de uitkomst is gelijk aan of groter dan 2.00, dan valt het staaftje onder subtype 2a. Mocht de uitkomst kleiner zijn, dan valt het staaftje onder subtype 2b.

Tijdens het literatuur- en inventariserend onderzoek zijn bij de Nederlandse exemplaren geen markeringen op de lange zijde van het staaftje aangetroffen en om die reden zijn ze niet opgenomen in de typologie. Wat wel veelvuldig voorkomt zijn de markeringen op de kopse kant(en) van het staaftje. Per subtype is een overzicht gemaakt van welke typen markeringen voorkomen op de kopse kant(en). Voor een visualisering hiervan wordt verwezen naar de uitgeschreven referentietypen in bijlage 3.³² De typologie (figuur 4) die hierboven staat beschreven is opgenomen in de referentieboom van PAN die in hoofdstuk 2.2.2 is geduid. De referentieboom is ingedeeld op basis van de functie dat een object heeft. Onder de noemer 'geloofsuiting' staat daarom het orakelstaaftje geschaard. Het orakelstaaftje zelf heeft een hoofdtype ([03-02]). Na de afronding van dit afstudeerwerkstuk worden de (verkorte versies van) de subtypen gepubliceerd die staan uitgeschreven in bijlage 3. In overleg met Heeren (opdrachtgever) is besloten om vooralsnog alleen het referentietype van het hoofdtype ([03-02]) op de website volledig te publiceren en bij de subtypen alleen afbeelding en datering te geven, omdat het momenteel te veel tijd kost om de subtypen op dezelfde manier als het hoofdtype uit te werken voor het resultaat dat het oplevert. Uit het literatuuronderzoek immers blijkt vooralsnog geen groot dateringsverschil waarneembaar tussen de subtypen. Toch is de subtypologie relevant omdat op de ruimtelijke verspreidingskaarten in paragraaf 3.3 wel een verschil in ruimtelijke spreiding aantoonbaar is waar in wetenschappelijke publicaties naar verwezen kan worden. Om deze redenen is besloten de subtypen na het afronden van dit afstudeeronderzoek alsnog onder te verdelen op de website van PAN.

Om bij het referentietype op de website te komen dient de gebruiker te gaan naar de website: <https://portable-antiquities.nl/pan/#/public>. Op de website kan de gebruiker naar beneden 'scrollen' totdat een afbeelding zichtbaar wordt met de duiding "referentiecollectie". Door hierop te klikken komt men in de determinatieboom van PAN terecht. Onder het derde pijltje staat "geloofsuiting [03]". Wanneer daarop geklikt wordt, ziet men "orakelstaaftje [03-02]", en vervolgens kunnen de referentietypen worden aangeklikt.

In het referentietype staat onder "definitie" een eerste definitie uitgewerkt waaraan het staaftje moet voldoen om onder een orakelstaaftje te vallen. Vervolgens staat onder "toelichting" de begrenzing, de dateringsargumentatie, de variabele kenmerken en de verspreiding van de groep orakelstaaftjes uitgewerkt. De vondstadministrator van PAN kan deze referentietypen gebruiken voor het determineren van orakelstaaftjes. Wanneer een vondstadministrator een voorwerp als orakelstaaftje determineert, dan wordt deze 'in de wacht gezet' zodat de projectleiding de determinatie kan verifiëren. Wanneer de determinatie is goedgekeurd wordt de vondst zichtbaar op de verspreidingskaart van de functiegroep "orakelstaaftje [03-02]". Om de verspreidingskaart te zien moet men terug naar de website die in het hierboven geschreven kopje staat vermeldt. Wanneer dat is uitgevoerd kan op de pagina de afbeelding met "kaart" worden opgezocht. Door hierop te klikken komt men bij een kaart waarop alle vondsten uit PAN staan verwerkt. Klik op het pull down menu "functie" en klik vervolgens op "geloofsuiting". Onder geloofsuiting staat nu een nieuw pull down menu en selecteer hier "orakelstaaftje". Nu is de verspreiding van orakelstaaftjes in Nederland zichtbaar.

³² De lengte van de teksten in bijlage 3 verschillen enigszins met die op de website van PAN. Ze zijn langer dan op de website omdat in overleg met de opdrachtgever is besloten om de informatie op de website juist kort en bondig te houden.

3.2 Literatuuronderzoek

Het literatuuronderzoek is uitgevoerd om inzicht te krijgen in welke contexten orakelstaafjes worden gevonden en om de referentietypen te kunnen definiëren en beschrijven. Naast de Nederlandse bronnen wordt ook gekeken naar buitenlandse literatuur, omdat hierin meer over de staafjes staat gepubliceerd en omdat de huidige landsgrenzen niet hetzelfde zijn zoals ze in de Romeinse tijd en Vroege-Middeleeuwen waren. De typologische indeling die bij de start van het PAN-project is gebruikt (figuur 2) is aan de hand van dit literatuuronderzoek (en inventariserend onderzoek) verfijnd. De orakelstaafjes die staan beschreven in dit literatuuronderzoek zijn ingedeeld volgens de typologie die in paragraaf 3.1.2 staat beschreven.

3.2.1 Orakelstaafjes uit nederzettingen

Orakelstaafjes worden meestal gevonden als losse detectorvondst, maar komen soms ook uit archeologische opgravingen en soms zelfs uit gedateerde contexten. De gedateerde contexten kunnen van groot belang zijn om grip te krijgen op de datering van de staafjes, en daarmee ook de (sub)typen in context en tijd te plaatsen, en zo hopelijk meer te zeggen over de datering en het gebruik van de staafjes. Hieronder staat in chronologische volgorde een opsomming van de verschillende nederzettingencontexten beschreven waar orakelstaafjes (of de gietmal ervan) zijn gevonden.

Bij opgravingen in het Zuid-Hollandse Wateringen is op de Juliahof een opgraving uitgevoerd waarbij een nederzetting is aangetroffen die uit meerdere fases bestaat. De eerste fase dateert vanaf de tweede helft van de 1^e eeuw en de laatste fase dateert tot in het begin van de 3^e eeuw. Bij de noordelijke standgreppel van een huis (WJ-01) is een fibula gevonden die tussen 70 en 150 dateert. Op de plek van de zuidelijke wandgreppel is een paardenbeslag aangetroffen dat vanaf 150 voorkomt en op deze plek is ook een gekromd bronzen staafje gevonden van subtype 2a dat aan twee kanten gemarkeerd is met een kruis.³³ Aan de hand van de hierboven beschreven context wordt het staafje tussen 70 en 150 na Christus gedateerd. Echter moet wel rekening worden gehouden met het feit dat het staafje niet in de greppel zelf is gevonden en het dus mogelijk ook later kan dateren. Naast dit exemplaar is in Zuid-Holland nog een orakelstaafje bekend, maar hier is geen verdere informatie over te vinden.³⁴

In het Noord-Hollandse Assendelft is aan het eind van de jaren 50, begin jaren 60 van de vorige eeuw vindplaats 17 opgegraven. Hier is een keramieken gietmal aangetroffen die gebruikt werd voor het gieten van diabolovormige staafjes van het subtype 2b. In de uitgaves van de Westerheem³⁵ staat geen datering van de site vermeldt, maar op Archis³⁶ wordt de vindplaats tussen 50 en 150 na Christus gedateerd. Voor zover bekend is dit het enige orakelstaafjes gerelateerde item dat in Noord-Holland is gevonden. Ook in het Gelderse Wapenveld is de helft van een gietmal gevonden die gebruikt werd voor het gieten van diabolovormige staafjes van het subtype 2b. De gietmal is gemaakt van brons en ondanks dat het niet in archeologische context is aangetroffen, wordt het in Archis gedateerd tussen de Laat-Romeinse tijd en de Vroege-Middeleeuwen A.³⁷

In het Nederlandse rivierengebied zijn enkele vindplaatsen bekend waar orakelstaafjes in archeologische context zijn gevonden. Bij opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet zijn drie zilveren orakelstaafjes gevonden en waarvan één uit een dateerbare context.³⁸ Het staafje is voornamelijk cilindrisch van vorm maar beide uiteinden hebben een sterke verbreding en waardoor het onder subtype 4 valt. Het is 29 mm lang, 12 mm breed en heeft geen markeringen op de kopse kanten. Het is afkomstig uit de vulling van een waterput waarvan de gebruiksperiode uit de tweede helft van de 3^e eeuw dateert. De andere twee staafjes zijn gevonden in de bouwvoor en een recente sloot. Beide staafjes worden aan de hand van de vorm en onderlinge verhoudingen onder subtype 2b geschaard.

Ook in Overijssel zijn orakelstaafjes in nederzettingen gevonden. Bij opgravingen in Heeten – De Telgen zijn twee orakelstaafjes gevonden (T-1088 en T-1118). Het eerste exemplaar is gemaakt van een koperlegering en is cilindervormig. Het staafje is 41 mm lang en 8 mm breed en hierdoor valt het onder subtype 1a. Op één van de twee kopse kanten zijn twee ondiepe puntmarkeringen ingeslagen. Het tweede exemplaar is gemaakt van brons en is eveneens cilindervormig. Het staafje is 29 mm lang en 6 mm breed waardoor het onder subtype 1b valt. Op één van de twee kopse kanten is een kruis ingekrast. Het staafje van Heeten - de Hordelman (H03-510) is

³³ Langeveld 2009, 40, 125.

³⁴ Mondelinge mededeling R.H.P. Proos (Provinciaal Archeoloog Zuid-Holland).

³⁵ Kalmeijer 1963, 148; Helderma 1971, 76.

³⁶ Zaakidentificatienummer 3139377100, objectnummer 811057.

³⁷ Zaakidentificatienummer 2878063100, objectnummer 813251.

³⁸ van Renswoude 2009, 603, 622, 677.

diabolovormig, is gemaakt van zilver en heeft geen markeringen op de kopse kanten. Het staafje is 29 mm lang en 12 mm breed. Door de afmetingen en de onderlinge verhoudingen valt het staafje onder subtype 2b. Gezien de vondsten uit de 5^e eeuw en Vroege-Middeleeuwen vooralsnog ontbreken of schaars zijn, mag worden aangenomen dat de staafjes uit Heeten tussen de late 2^e eeuw en (vroeg?) 4^e eeuw dateren.³⁹

In de Gelderse plaats Wijchen is aan het eind van de jaren 90, begin 2000 een opgraving uitgevoerd op het voormalig kloosterrein De Tienakker waarbij een Romeinse villa en resten van Frankische bewoning zijn aangetroffen.⁴⁰ In de paalsporen van een boerderij (boerderij 1), maar ook in de directe omgeving hiervan, zijn munten, muntplaatjes en (in stukjes gehakte) bronzen staafjes gevonden welke in verband worden gebracht met lokale muntproductie (figuren 5 en 6). Het aardewerk en de grootte van de muntplaatjes wijzen erop dat de boerderij in de late 4^e eeuw tot begin 5^e eeuw in gebruik is geweest. In deze periode stagneerde de aanvoer van muntstukken uit de muntplaats Trier en dit tekort is opgevangen door het slaan van lokaal kleingeld. De staafjes werden eerst in stukjes gehakt, daarna geslagen tot muntplaatjes welke volgens werden omgevormd tot munten.

Figuur 5: (in stukjes gehakte) bronzen staafjes en een muntplaatje daterend uit het begin van de 5^e eeuw gevonden bij Wijchen-De Tienakker.

Figuur 6: Restanten van de muntproductie bij De Tienakker.

De munt(plaat)jes zelf waren niet veel waard. Ze werden waarschijnlijk gebruikt bij transacties waar het gewicht van het brons belangrijker is geweest dan de waarde van de afzonderlijke munt zelf. De kleine bronzen muntjes konden gemakkelijker en sneller worden omgesmolten om nieuwe voorwerpen van de maken. In de Vroege-Middeleeuwen maakten deze muntjes geleidelijk plaats voor bronzen staafjes die op de kopse kant(en) gemarkeerd is (zijn) met een merk- of vermoedelijk waardeteken.⁴¹ De staafjes die eerst als muntbaar fungeerden, hebben geleidelijk de functie van het geld overgenomen en waren beter afgewerkt dan de staafjes waar munt(plaat)jes van werden geslagen.⁴² Op de staafjes van De Tienakker zijn allemaal geen markeringen aangebracht en ze vallen in de nieuwe typologie onder subtype 1a.

Tussen 1988 en 1990 is in het Limburgse Gennep een Frankische nederzetting opgegraven die dateert uit de late 4^e eeuw/vroege 5^e eeuw.⁴³ Bij deze opgraving zijn drie orakelstaafjes gevonden, waarvan twee op beide kopse kanten zijn gemarkeerd met een kruis en de ander heeft geen markeringen. Twee staafjes vallen onder subtype 1a en de ander is na de opgraving verdwenen, dus hiervan is niet bekend om welk subtype het gaat. De staafjes uit Gennep, worden net als de exemplaren uit Wijchen in verband gebracht met metaalbewerking. In het Noord-Brabantse Sambeek (omgeving Gennep) is ook een opgraving uitgevoerd waar een orakelstaafje is gevonden. Het is echter niet bekend door wie, wanneer en wat verder bij de opgraving gevonden is, aangezien het een losse

³⁹ Erdrich/van der Velde 2007, 236-9, 243.

⁴⁰ Heirbaut/van Enkevort 2011, 63.

⁴¹ Heirbaut/van Enkevort 2011, 95.

⁴² Heirbaut/van Enkevort 2011, 96; anderen denken dat de staafjes gebruikt werden als vaste maatstaaf (Proos et. al., ongepubliceerd) en zijn gaan rekenen met allerlei variabelen van een vast meetsysteem. Vooralsnog is dit grotendeels theoretisch en niet te bewijzen.

⁴³ Heidinga/Offenberg 1992, 110.

opmerking betreft uit de oproep van Aarts die staat beschreven in paragraaf 2.2.4. Begin jaren 90 van de vorige eeuw zijn opgravingen uitgevoerd bij het Romeins castellum Meinerswijk. Hier is een bronzen staafje gevonden dat waarschijnlijk tussen de 4e en 5e eeuw dateert.⁴⁴ Het staafje is 78 mm lang, 7.6 mm breed en valt onder subtype 1a.

Bij Terrein 21 te Houten zijn twee orakelstaafjes gevonden. Eén exemplaar is 48 mm groot en valt onder subtype 1a. Het staafje is aan twee zijden gemarkeerd met 3 cirkels die een driehoek vormen. Het andere exemplaar is 29 mm groot, valt onder subtype 1b en is aan twee zijden gemarkeerd met een kruis. Beide staafjes zijn niet in context aangetroffen maar worden aan de hand van parallellen uit Gennep in de late 4^e/vroeg 5^e eeuw geplaatst.⁴⁵

In de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen is in het begin van de jaren 80 van de vorige eeuw de nederzetting bij Soest-Ardey opgegraven. Bij deze opgraving is een orakelstaafje van het subtype 1b gevonden dat vervaardigd is uit brons. Het staafje is 24 mm lang, 8 mm breed en heeft op één kopse kant een kruismotief zichtbaar. Het staafje is geïnterpreteerd als pottenbakkersstempel en dateert op zijn vroegst uit het begin van de 4e eeuw.⁴⁶ In Noord-Duitsland is op Nedersaksisch aardewerk een kruismotief aangetroffen dat overeenkomt met de kruismarkering die op de kopse kant(en) van orakelstaafjes staan. Het aardewerk dateert uit de tweede helft van 4^e eeuw/eerste helft van de 5^e eeuw (figuur 7).⁴⁷ Bij een opgraving in Nørre Lyngby (Denemarken) is een keramieken orakelstaafje aangetroffen dat volgens Dickmann secundair gebruikt is als pottenbakkersstempel.⁴⁸

Figuur 7: Close up van Nedersaksisch aardewerk met kruismotief afkomstig uit Groß Lessen (Niedersachsen). uit Nösler 2018, 116.

In Duitsland zijn nederzettingen in Borken-West, Castrop-Rauxel en Kamen-Westick opgegraven waar orakelstaafjes zijn gevonden van het subtype 1a, 1b en 2a. Deze nederzettingen worden net als de nederzettingen in Wijchen en Gennep in verband gebracht met non-ferro metaalbewerking. De staafjes uit deze nederzettingen zijn gemaakt van een koperlegering (12) of been (4) en betreffen allemaal losse vondsten. Ondanks dat de vondsten niet in een strak dateerbare context zijn gevonden, worden ze wel in de tijdshorizont van de eerste helft van de 5^e eeuw geplaatst.⁴⁹

Eind 2000, begin 2001 is in Montferland een opgraving uitgevoerd door de AWN en de H.A.S. (Historische Archeologische Stichting). Hierbij zijn 12 orakelstaafjes gevonden die op de website van NUMIS als “losse vondst” en “gewicht/baar/betaal- of ruilmiddel ?” staan omschreven. Ze worden tussen de 5^e en 7^e eeuw gedateerd.⁵⁰ De staafjes die hier zijn aangetroffen bevinden zich vandaag de dag in de collectie van het Liemersmuseum.⁵¹

In het Utrechtse Vleuten is een opgraving uitgevoerd naar een vroegmiddeleeuwse nederzetting aan de Wilhelminalaan. Bij dit onderzoek is een kuil aangetroffen waarin 7e-eeuws aardewerk is gevonden samen met twee vrijwel identieke orakelstaafjes. De staafjes zijn allebei 48 mm lang en de breedte staat niet genoteerd. De een weegt 11 gram en de ander 9.5 gram. Beide staafjes hebben aan één kopse kant een putje ingeslagen⁵² en vallen onder subtype 1a.

Bij twee verschillende opgravingen in de Duitse deelstaat Nordrhein-Westfalen zijn twee orakelstaafjes aangetroffen in een hutkom. De hutkom uit Greven is aan de hand van het keramiek tussen 700 en 800 gedateerd en het orakelstaafje betreft subtype 1b. De hutkom uit Paderborn wordt tussen de Late Keizertijd en de

⁴⁴ Hulst 2000/01, 420.

⁴⁵ van der Chys/Nooijen 2001, 118.

⁴⁶ Halpaap 1994, 203-204.

⁴⁷ Nösler 2018, 116.

⁴⁸ Dickmann 2003, 141.

⁴⁹ Grünwald 1997, 208.

⁵⁰ NUMIS-nummers 1007363-1007374.

⁵¹ Mondelinge mededeling A. Koster (hoofd streekarchivariaat De Liemers en Doesburg/medeoprichter H.A.S.).

⁵² Hendriksen 2010, 108-109.

Volksverhuizingstijd gedateerd en het staafje betreft subtype 2a. In beide hutkommen is geen bewijs gevonden voor non-ferro metaalproductie.⁵³

In het rivierengebied zijn nog twee andere locaties bekend (Est-Rondweg⁵⁴ en Lentse Plas⁵⁵) waar zilveren orakelstaafjes zijn gevonden. Beide staafjes vallen onder subtype 1b maar ze zijn beide niet in context gevonden. In 2009 is een opgraving uitgevoerd bij Didam-Randweg. Hier is een bronzen orakelstaafje gevonden van 16 mm lang en 9 mm breed. Het middelste gedeelte is iets toegeknepen en hierdoor valt het staafje onder subtype 2b. Op het staafje zijn geen markeringen te ontdekken en is niet in een archeologische context gevonden.⁵⁶

In Noord-Drenthe zijn tussen 2003 en 2005 opgravingen uitgevoerd bij Midlaren-De Bloemert.⁵⁷ Hier zijn drie orakelstaafjes aangetroffen die allemaal gemaakt zijn van een koperlegering. Eén staafje is 30 mm lang en beide kopse kanten zijn gemarkeerd met drie putjes die een driehoek vormen. Het staafje valt onder type 1a en betreft een vlakvondst. De overige twee staafjes vallen gezien de onderlinge verhoudingen onder subtype 2a en 2b en zijn beide stortvondsten.⁵⁸ In het Friese Dorp Dongjum is ook een opgraving uitgevoerd waar een orakelstaafje is gevonden. Het is niet bekend door wie, wanneer en wat verder bij de opgraving gevonden is, gezien het een losse opmerking betreft uit de oproep van Aarts die staat beschreven in paragraaf 2.2.4.

Bij een opgraving in Utrecht-Langeveld (De Woerd) is in een (sub)recente ophogingslaag een zilveren orakelstaafje gevonden. De Gemeente Utrecht heeft ervoor gekozen alleen het materiaal uit de Romeinse tijd uit te werken, maar gezien het staafje niet in context gevonden is, is deze niet opgenomen in de rapportage.⁵⁹ Bij opgravingen in Wijk bij Duurstede-De Geer zijn twee (mogelijk drie) bronzen orakelstaafjes gevonden met een lengte 30 en 40 mm en een diameter van circa 5 mm. Het ene staafje is op één kopse kant gemarkeerd met een kruis en op het andere staafje staat aan één zijde een cirkel. De staafjes zijn zonder duidelijke context aangetroffen en vallen onder het subtype 1a. Eén exemplaar is gevonden in het spoor van een recente drainagebuis en de ander in afkomstig uit de buurt van enkele dierbegravingen waarvan de datering onbekend is.⁶⁰

Samengevat valt allereerst op dat wanneer gekeken wordt naar de hierboven beschreven nederzettingen vrijwel alle gelegen zijn in de buurt van een waterloop of open water. Ten tweede komen de verschillende typen orakelstaafjes voor in nederzettingen die dateren tussen 250 en 800. Deze datering is afgeleid van zeker gedateerde contexten, maar het is mogelijk dat twee Nederlandse voorbeelden vroeger dateren dan de datering die hierboven staat aangegeven. Bij de opgraving Wateringen-Juliahof is een orakelstaafje gevonden in tamelijk losse associatie met een spoor dat dateert tussen 70 en 150. Van deze site is ook materiaal bekend dat van later dateert. Bij vindplaats 17 te Assendelft is een gietmal gevonden, maar de vindplaats is niet in detail uitgewerkt. In Archis wordt de mal tussen 50 en 150 gedateerd, maar het is niet bekend of ook jonger materiaal op deze site is gevonden. Helaas kan aan de hand van voorbeelden uit nederzettingen de datering voor de opgestelde subtypen niet worden aangescherpt. De staafjes worden gemaakt van een koperlegering, bot of zilver en zijn vaak op de kopse kant(en) gemarkeerd. Meestal worden de staafjes als enkele, losse vondst gedaan, maar in Vleuten is één paar staafjes bekend uit de vulling van een kuil.

⁵³ Grünewald 1997, 208.

⁵⁴ Verhelst 2005, 39.

⁵⁵ van den Broeke 2014, 45.

⁵⁶ Weiß-König 2009, 32.

⁵⁷ Nicolay 2008.

⁵⁸ Nicolay 2008, 375-76, 715.

⁵⁹ Mondelinge mededeling N.D. Kerkhoven (materiaal-/conserveringspecialist Gemeente Utrecht).

⁶⁰ Heeren/Botman s.a.

3.2.2 Orakelstaafjes uit graven

Opmerkelijk is dat orakelstaafjes voornamelijk voorkomen in Duitse-, Noord-Franse- en Oost-Vlaamse grafcontexten waarin het wisselt of hierin een man of vrouw is begraven. Hieronder staat in geografische en daarbinnen op chronologische volgorde een opsomming van de verschillende grafcontexten uitgeschreven waarin orakelstaafjes zijn gevonden.

In de Duitse deelstaat Niedersachsen zijn graven bekend waar orakelstaafjes (in paren) zijn aangetroffen. In het Duitse Westerwanna zijn twee vrouwengraven (graf 549 en 1010) en één graf (graf 803) waarvan niet te bepalen was of hierin een man of vrouw is begraven bekend, waar in elk graf één paar benen orakelstaafjes is gevonden van het subtype 1a. In vrouwengraf nummer 549 is één exemplaar op beide kopse kanten gemarkeerd met een cirkel en het andere exemplaar is onversierd. In vrouwengraf nummer 1010 is één exemplaar op beide kopse kanten gemarkeerd met een drie punten die een driehoek vormen en het andere exemplaar is op de kopse kanten ongemarkeerd, maar heeft op de lange zijde van het staafje een patroon van puntjes zichtbaar. In het “onzijdige” graf is één staafje op één (mogelijk twee) kopse kant gemarkeerd met drie puntjes die een driehoek vormen en het andere exemplaar is ongemarkeerd.

In hetzelfde grafveld is nog een vrouwengraf (graf 125) aangetroffen waarin één orakelstaafje van het subtype 1b is gevonden, waarvan beide kopse kanten ongemarkeerd zijn. De graven uit Westerwanna zijn allemaal aangetroffen in een tijdshorizont die aan de hand van een Laat-Romeins gordelbeslag in de tweede kwart van de 5e eeuw wordt geplaatst.⁶¹

Een kleine 80 kilometer verderop is in Bliedersdorf een urn gevonden waarin een man is begraven met één benen orakelstaafje van het subtype 1b die op beide kopse kanten gemarkeerd is met een kruis. Het graf is gevonden in dezelfde tijdshorizont als de graven in Westerwanna. Bij opgravingen in Issendorf is een vrouwengraf (graf 3580) gevonden waarin één paar orakelstaafjes is aangetroffen, dat is gemaakt van een koperlegering en onder subtype 1a valt. Bij een exemplaar is op de lange zijde aan de boven- en onderkant een horizontale groef aangebracht en het andere exemplaar heeft een horizontale groef in het midden van de lange zijde. Aan de hand van twee beugelfibulae is het graf rond 500 na Christus gedateerd.⁶² In het Duitse Liebenau is een vrouwengraf (graf VIII/32 Körpergrab 62) aangetroffen dat dateert tussen 600 en 610. Het graf bevat twee orakelstaafjes van het subtype 1b, die als gewichtjes zijn gedetermineerd. De staafjes zijn op kniehoogte van de overledene parallel aan elkaar gevonden en dat doet vermoeden dat ze ten tijde van de begraafing aan een riem hebben gehangen of in een buidel hebben gezeten. De staafjes zijn gemaakt van een koperlegering en geen van beide staafjes is op de kopse kanten gemarkeerd. Wel is bij één van twee staafje een horizontale groef op de lange zijde aangebracht.⁶³ De hierboven beschreven grafvelden zijn allemaal gelegen in de buurt van rivier de Elbe, rivier de Wezer of de Waddenzee.

In het Duitse Nordrhein-Westfalen zijn drie graven bekend waarin elk graf één paar orakelstaafjes is gevonden van het subtype 1b. Een vrouwengraf (graf 4602) uit Krefeld-Gellep bevatte één paar orakelstaafjes die bij het voeteneind van de overledene zijn gevonden. De staafjes zijn gemaakt van een koperlegering en één staafje heeft aan beide kopse kanten een dubbelkruis staan en de ander is ongemarkeerd, maar heeft een horizontale groef in het midden van de lange zijde. Het graf dateert tussen 350 en 400.⁶⁴ Grünewald beschrijft ook twee vrouwengraven (graf 59 en 74) uit Beckum waar in ieder graf één paar orakelstaafjes is gevonden (graf 59 been; graf 74 koperlegering), maar helaas wordt hier geen datering bij vermeldt.⁶⁵ Een exemplaar uit graf 59 is aan één kopse kant gemarkeerd met een inkeping en het andere exemplaar is ongemarkeerd. In het andere graf is één exemplaar op de lange zijde aan de boven- en onderkant met een horizontale groef gemarkeerd en het andere exemplaar heeft een horizontale groef in het midden van de lange zijde. De hierboven beschreven grafvelden zijn allemaal gelegen in de buurt van rivier de Rijn of rivier de Lippe. In de Duitse deelstaat Saksen-Anhalt, in de gemeente Stößen een graf aangetroffen dat tussen 500 en 600 dateert en waarin vermoedelijk een man is begraven. In het graf is één ongemarkeerd orakelstaafje van het subtype 2a gevonden dat gemaakt is van een koperlegering. De locatie van het graf is gelegen in de buurt van rivier de Saale.

In Noord-Frankrijk (2) en Oost-België (3) zijn graven bekend waar uitsluitend orakelstaafjes van het subtype 1a (in paren) zijn gevonden. In tegenstelling tot de hierboven beschreven uit Duitsland zijn hier meer mannengraven (3) dan vrouwengraven (2) bekend waarin orakelstaafjes zijn gevonden. De mannengraven zijn gevonden in

⁶¹ Grünewald 1997, 209, 215.

⁶² Grünewald 1997, 211, 214.

⁶³ Grünewald 1997, 211.

⁶⁴ Pirling/Siepen 2006, 456-457.

⁶⁵ Grünewald 1997, 214-5.

Vieuxville (graf 83) (Oost-België), Lavoye (graf 313), Charville-Mézières (graf 74) (Noord-Frankrijk) en zijn allemaal gelegen in het stroomgebied van rivier de Maas. In graf 83 is één paar orakelstaafjes gevonden dat is gemaakt van een koperlegering. Eén exemplaar is aan twee kanten gemarkeerd met een kruis, de andere is ongemarkeerd en het graf wordt gedateerd tussen 475 en 500.⁶⁶ Het graf 313 bevatte twee exemplaren van een waarvan één op beide kopse kanten een kruis heeft ingekrast en het andere exemplaar is ongemarkeerd. Het graf wordt aan de hand van de positie in het grafveld tussen 500 en 550 gedateerd.⁶⁷ In graf 74 is één paar orakelstaafjes gevonden dat gemaakt is van een koperlegering. Eén staafje is op beide kopse kanten gemarkeerd met een kruis en het andere exemplaar is ongemarkeerd. Het graf 74 wordt gedateerd tussen 525 en 550.⁶⁸ Wat opvalt is dat alle staafjes uit mannengraven in een buideltje zaten ten tijde van de depositie.⁶⁹ In de stad Aarlen zijn twee vrouwengraven opgegraven waar in elk graf één ongemarkeerd orakelstaafje is gevonden dat gemaakt is van een koperlegering. Eén graf dateert tussen 575 en 600 en het andere graf dateert tussen 580 en 600. In Zuidwest-België ligt de stad Tournai (Doornik). De stad is ontstaan naast rivier de Schelde. Hier zijn tijdens de opgraving van de Kathedraal van Doornik drie houten orakelstaafjes verzameld van het subtype 1a.⁷⁰ Eén is afkomstig uit een zogenaamde context van 'zwarte aarde' die men tijdens de Merovingische periode heeft verzameld of terug gebracht naar de plaats van een klooster. Naast Merovingisch materiaal, is in deze context ook Neder-Romeins materiaal gevonden. De twee andere exemplaren zijn helaas gevonden in een niet te dateren context.⁷¹

Tussen Frankrijk en Engeland ligt in het Kanaal het Engelse eiland Wight. Op dit eiland is een mannengraf gevonden en aan zijn linkerzijde lag een zwaard, een klein mes, een ijzeren spijker en een paar bronzen staafjes die tijdens de depositie waarschijnlijk in een zakje heeft gezeten. Het fenomeen van paren orakelstaafjes in buidels is al eerder aangetoond in mannengraven uit Noord-Frankrijk en Oost-België.⁷² De staafjes zijn cilindrisch van vorm en vallen onder subtype 1a. Eén staafje is aan één kopse kant gemarkeerd met een kruis en het andere staafje heeft geen markeringen. Helaas zijn de onderzoekers niet geslaagd een datering aan het graf te koppelen, maar ze verwijzen wel naar het vrouwengraf (graf 62) uit Liebenau die dateert tussen 600 en 610.⁷³ In het Merovingische rijengrafveld op de Donderberg te Rhenen is een graf (nummer 814) gevonden waarin een man is begraven met hierbij een ongemarkeerd orakelstaafje van het subtype 1a. Aan de hand van de context is dit graf tussen circa 640-670 na Christus gedateerd.⁷⁴ Voor zover bekend bevat het graf uit Rhenen het enige orakelstaafje in Nederland dat in een grafcontext is gevonden.

Samengevat worden orakelstaafjes gevonden in grafcontexten die dateren tussen 350 en 670. In Duitsland komen ze vrijwel alleen voor in vrouwengraven, maar in Noord-Frankrijk en Oost-België zijn meer mannen- dan vrouwengraven bekend waar orakelstaafjes zijn gevonden. In Engeland en Nederland zijn in totaal twee mannengraven bekend waarin orakelstaafjes zijn aangetroffen. De staafjes die voorkomen in graven worden gemaakt van een koperlegering of been en komen voornamelijk voor in paren, waarvan vrijwel altijd één exemplaar versierd en de ander onversierd is. In vijf graven zijn paren orakelstaafjes bekend die tijdens de depositie in een buidel zaten. Tot slot kan worden vermeld dat vrijwel alle graven zijn aangetroffen in de buurt van waterlopen als rivier de Maas, rivier de Rijn etc. en open water als de Waddenzee of het Kanaal.

⁶⁶ Vrielynck 2013, 51, 53.

⁶⁷ Vrielynck 2013, 52-3.

⁶⁸ Vrielynck 2013, 51-3.

⁶⁹ Vrielynck 2013, 51-2.

⁷⁰ De staafjes zijn niet afkomstig uit graven, maar gezien de context een kathedraal is, passen de staafjes uit Doornik het best onder de paragraaf orakelstaafjes uit graven.

⁷¹ Vrielynck 2013, 52-3.

⁷² Vrielynck 2013, 51-2.

⁷³ Ager 2013, 61, 69.

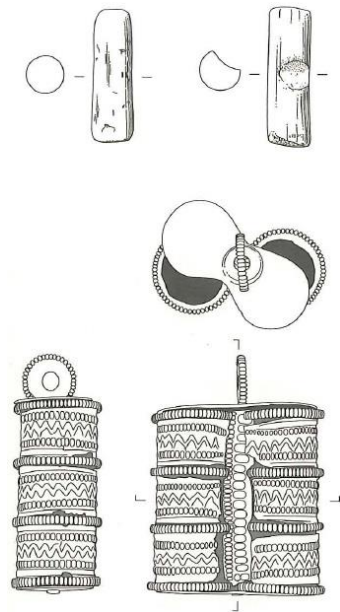
⁷⁴ Wagner/Ypey 2011, 576.

3.2.3 Orakelstaafjes uit bijzondere deposities

Tot slot is er nog de context van zogenaamde bijzondere deposities. Dit zijn plekken waar orakelstaafjes zijn gevonden waarbij sprake is van een depot- of schatvondst. In de onderstaande opsomming staan op chronologische volgorde drie bijzondere deposities uitgewerkt.

Van het subtype 1b is de oudst bekende vondst afkomstig uit Illerup Ådal. Illerup Ådal is een riviervallei die gelegen is in de buurt van Skanderborg (Oost-Jutland, Denemarken). Hier is een veenmoeras gelegen waar tussen de Late-IJzertijd en de Vroege-Middeleeuwen grootschalig voorwerpen geofferd/gedeponeerd. Een van deze vondsten is een dubbele cilindrische koker die gemaakt is van metaal met daarin twee vrijwel identieke orakelstaafjes die vervaardigd zijn uit hout. Het feit dat de houten staafjes zich in een rijk gedecoreerde koker bevinden, suggereert dat het om belangrijke voorwerpen gaat. Qua vorm en afmetingen zijn de staafjes identiek, maar bij één van de twee staafjes is in het midden een horizontale inkeping aangebracht (figuur 8). Aan de hand van wapens die in dezelfde context zijn gevonden, wordt de koker met bijbehorende staafjes tussen 200 en 210 gedateerd.⁷⁵

In de Duitse deelstaat Nordrhein-Westfalen ligt de plaats Beelen. Hier is schat aangetroffen waarin een bronzen beeldje van Mercurius, zilveren- en gouden armbanden én twee vrijwel identieke orakelstaafjes aanwezig waren, die onder subtype 1a vallen (figuur 9). Eén staafje is op beide kopse kanten gemarkeerd met een kruis en de ander is ongemarkeerd. De schatvondst wordt tussen 450 en 525 na Christus gedateerd.⁷⁶ In een depotvondst in Marren is een zilveren orakelstaafje gevonden dat aan de hand van een munt van Decentius in de tweede helft van de 4e eeuw wordt gedateerd.⁷⁷

Figuur 8: Een dubbel-cilindrische koker met daarin twee orakelstaafjes uit Illerup Ådal (Oost-Jutland, Denemarken).

Figuur 9: Een schatvondst uit Beelen (Nordrhein-Westfalen) waar op de voorgrond twee orakelstaafjes zichtbaar zijn.

Samengevat worden orakelstaafjes gevonden in bijzondere deposities die dateren tussen 200 en 525. In Illerup Ådal zijn de oudste exemplaren bekend en in het Duitse Marren de jongste. De staafjes worden gemaakt van een koperlegering, hout of zilver en worden zowel los als in paren gevonden. De staafjes die in paren worden gevonden zijn aan de hand van markeringen op de kopse kant(en) of markeringen aan de lange zijde van elkaar te onderscheiden.

⁷⁵ Dickmann 2003, 140-141.

⁷⁶ Grünwald 1997, 211.

⁷⁷ Grünwald 1997, 209.; De publicatie waar het staafje in staat afgebeeld kon niet worden geraadpleegd. Zie hoofdstuk 4.

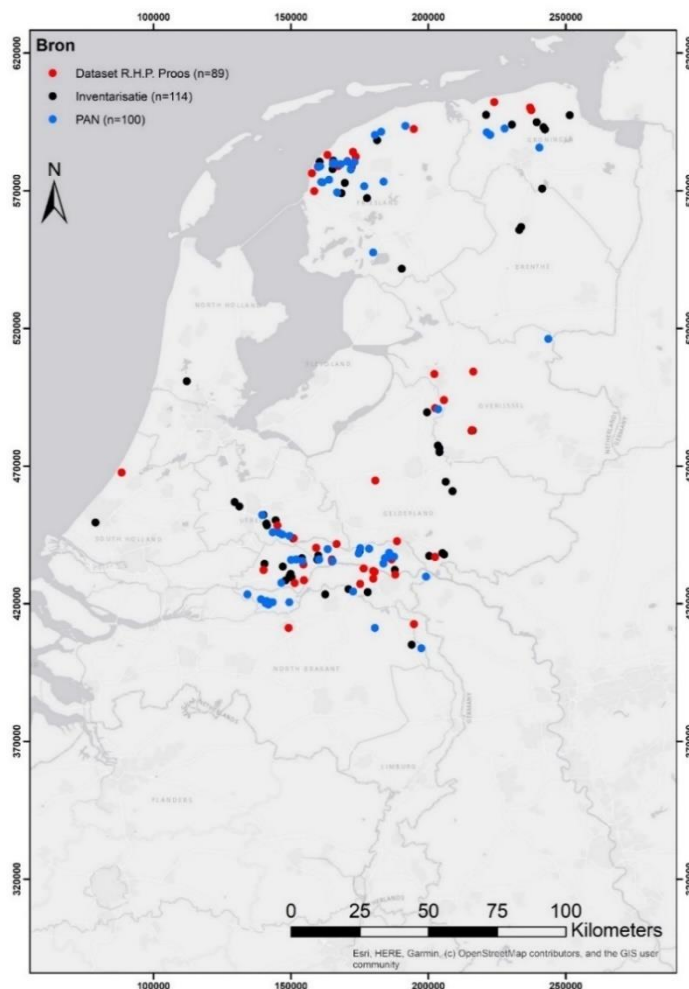
3.3 Ruimtelijke verspreidingskaarten per subtype in Nederland

In deze paragraaf worden de verspreidingsbeelden van elk subtypen in Nederland getoond.⁷⁸ Voor alle kaarten geldt dat een punt staat voor een locatie waar een of meerdere orakelstaafje(s) (of de gietmal ervan) is/zijn gevonden. Het is dus mogelijk dat meerdere orakelstaafjes onder één punt staan geschaard, omdat ze van dezelfde locatie afkomstig zijn. Op de grens van Drenthe/Groningen is bijvoorbeeld één zwarte stip zichtbaar die staat voor de opgraving Midlaren-De Bloemert en bij deze opgraving zijn drie orakelstaafjes aangetroffen. De vondsten zijn opgenomen in de database en weergegeven op kaarten.⁷⁹ Wanneer de verspreidingskaarten in dit hoofdstuk vergeleken worden met de kaart die op de PAN-website staat gepubliceerd, valt op dat PAN met polygonen werkt waar aan de hand van een kleur het aantal vondsten per gemeente wordt weergegeven. Hiervoor is gekozen omdat op de PAN-website ingezoomd kan worden tot op perceelniveau en anders de zoeklocatie met bijbehorende vondsten open en bloot op het internet staan. Metaaldetectoristen zijn erg gesteld op privacy wanneer het gaat om zijn/haar zoeklocatie(s) en het is van groot belang dat deze locaties privé blijven en alleen voor wetenschappers inzichtelijk zijn, omdat metaaldetectoristen anders vermoedelijk hun vondsten niet meer zouden melden.

3.3.1 Vergelijking verspreiding datasets

In deze subparagraaf wordt een vergelijking gemaakt tussen de dataset van PAN, de dataset van R.H.P. Proos en de inventarisatie die is uitgevoerd voor het opstellen van de typologie en het definiëren van de referentietypen (figuur 10). Wanneer per bron gekeken wordt naar de geïnventariseerde aantallen is zichtbaar dat de aantallen redelijk bij elkaar in de buurt liggen. Dat maakt dat de dataset van PAN, Proos en de inventarisatie een valide aanvulling op elkaar zijn. Dit zorgt ervoor dat de datasets redelijk gelijkwaardig zijn en goed met elkaar vergeleken kunnen worden.

Het valt dus op dat de verspreiding van de PAN-vondsten evenredig wordt aangevuld door de data van Proos en de uitgevoerde inventarisatie. De twee laatstgenoemde zorgen ervoor dat het verspreidingsbeeld van orakelstaafjes accurater en gedetailleerder wordt dan het beeld dat op de PAN-website is opgenomen. Wanneer naar de kaart gekeken wordt zijn drie gebieden aan te wijzen waar de meeste orakelstaafjes zijn gevonden. Het Nederlandse riviereengebied presenteert het grootste aantal exemplaren, gevolgd door Noordwest-Friesland en daarna Groningen. Daarnaast is ook een wat lossere spreiding zichtbaar in het noorden van Gelderland en midden van Overijssel die grofweg de loop van de IJssel volgt. In het zuiden van Friesland is een zilveren exemplaar waarneembaar. Hier is een orakelstaafje gevonden in terpaarde dat afkomstig was uit de omgeving van Wommels. Het exemplaar ten zuidoosten hiervan betreft een akkervondst en is voor zover bekend niet afkomstig uit terpaarde.

Figuur 10: Vergelijking verspreiding bronnen.

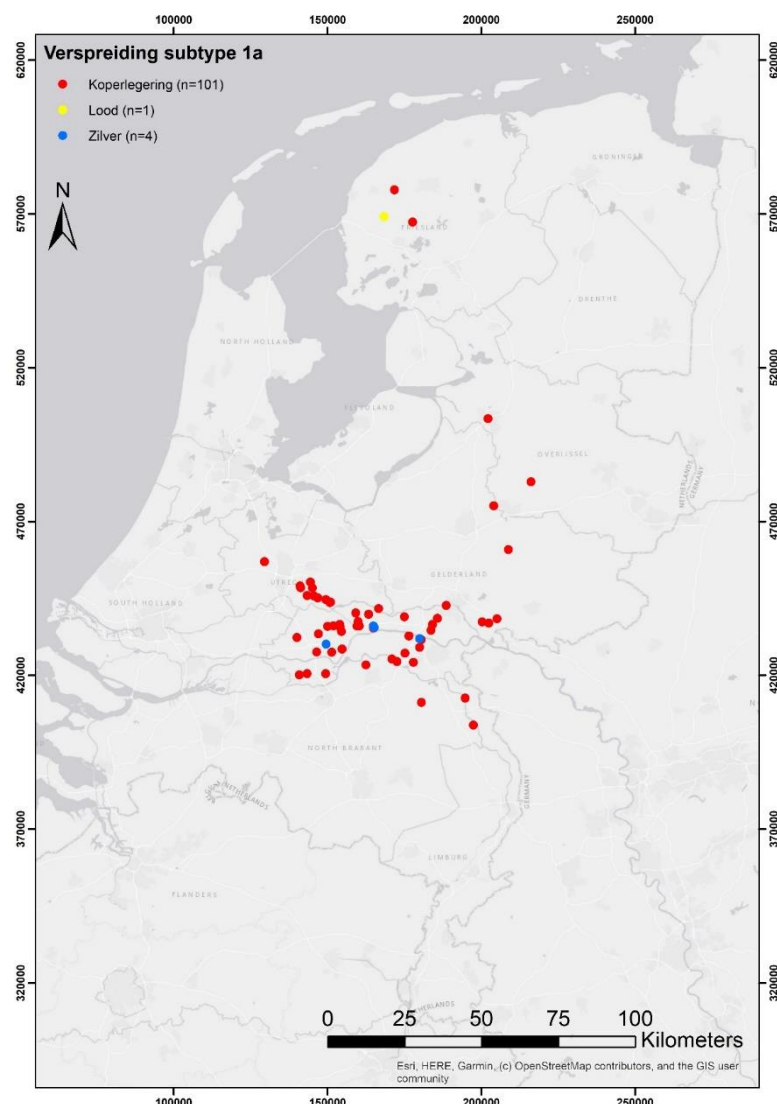
⁷⁸ In bijlage 4 staan de verspreidingskaarten op een groter formaat afgebeeld.

⁷⁹ De vondsten in de database zijn gekoppeld aan zogenaamde 'PAN-nummers'. Dat wil zeggen dat wanneer een vondst in PAN is opgenomen en hierbij wordt verwezen naar een NUMIS-nummer, dan staat bij de bron alleen PAN genoteerd, maar in de database is ook het NUMIS-nummer genoteerd.

In Drenthe zijn twee losse exemplaren zichtbaar die elkaar overlappen. Dit zijn twee staafjes die gevonden zijn op een es en waarvan het waarschijnlijk is dat ze meegekomen zijn met grond die hier is opgeworpen. Een stukje noordelijk, op de grens van Drenthe en Groningen is ook een locatie zichtbaar. Dit betreft de opgraving Midlarende Bloemert waarbij drie orakelstaafjes zijn gevonden. Wanneer naar het westen van het land wordt gekeken zijn drie exemplaren zichtbaar. Het exemplaar dat gemaakt is van een koperlegering is gevonden bij Katwijk-Zanderij, maar over context e.d. is verder niets bekend.⁸⁰ Ten zuiden hiervan is een exemplaar zichtbaar en dat is een staafje dat afkomstig is van de opgraving Wateringen-Juliahof, in de buurt van de zuidelijke wandgreppel van een huis dat dateert tussen 70 en 150. Ten noorden van het exemplaar uit Katwijk-Zanderij is een gietmal gevonden die afkomstig is van vindplaats 17 te Assendelft. De opgraving is niet uitgewerkt maar in Archis wordt een datering vermeld tussen 50 en 150.

3.3.2 Verspreiding subtype 1a

Op de hiernaast afgebeelde kaart (figuur 11) is de verspreiding van subtype 1a in Nederland gevisualiseerd. In totaal zijn 106 exemplaren van dit subtype bekend en ze worden voornamelijk gemaakt van een koperlegering maar zilver en lood komen ook voor. Hetgeen dat direct opvalt is de geconcentreerde verspreiding in het rivierengebied. Naast de vele exemplaren die vervaardigd zijn uit een koperlegering zijn ook hier ook enkele zilveren exemplaren bekend. Wanneer men naar Noordoost-Gelderland en Zuidwest-Overijssel kijkt, is duidelijk dat de verspreiding van subtype 1a grofweg de rivier de IJssel volgt. Het exemplaar op de locatie van Zwolle is een orakelstaafje dat afkomstig is uit secundair opgebrachte grond en dus hoogstwaarschijnlijk niet oorspronkelijk uit Zwolle afkomstig is. In Noordwest-Friesland zijn drie exemplaren gevonden. Het zuidelijke exemplaar is een orakelstaafje dat gevonden is op een weiland waar ook terpaardewerk is gevonden dat dateert tussen de 1^e tot 3^e eeuw, maar van hetzelfde perceel is ook een Karolingische schijffibula bekend.⁸¹ Ten westen daarvan is een loden exemplaar zichtbaar en dit is tevens de enige bekende loden variant van dit subtype.

Figuur 11: Ruimtelijke verspreidingskaart van subtype 1a in Nederland.

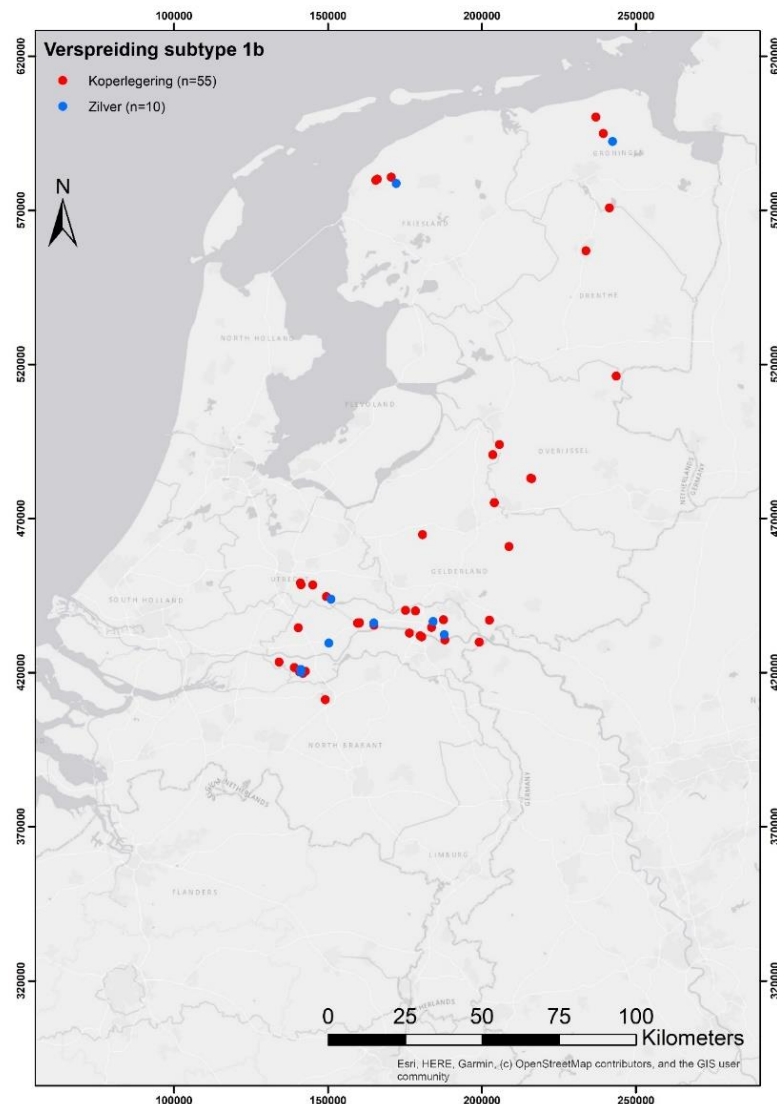
⁸⁰ Mondelinge mededeling R.H.P. Proos (Provinciaal archeoloog Zuid-Holland).

⁸¹ Taayke 2010, 238.

3.3.3 Verspreiding subtype 1b

Op de onderstaande verspreidingskaart (figuur 12) is de verspreiding van subtype 1b in Nederland gevisualiseerd. In totaal zijn 65 exemplaren van dit subtype bekend en ze worden voornamelijk gemaakt van een koperlegering maar zilveren exemplaren komen ook voor. Wederom is het grootste aantal staafjes afkomstig uit het rivierengebied. Ook de spreiding langs rivier de IJssel is grofweg hetzelfde als bij subtype 1a. Wat opvalt is het staafje in Overijssel dat op de grens ligt met Duitsland. Dit betreft een PAN-vondst waar geen verdere context aan verbonden is. Wanneer naar de provincie Drenthe gekeken wordt zijn twee exemplaren zichtbaar. Het zuidelijke exemplaar is een orakelstaafje die afkomstig van een es in de omgeving van Assen en is hoogstwaarschijnlijk meegekomen met opgebrachte grond. Op de grens met de provincie Groningen is een exemplaar gevonden die gemaakt is van een koperlegering en is gevonden bij de opgraving Midlaren-De Bloemert. Het gaat om een vlakvondst maar helaas wordt hier geen datering vermeld. In de provincie Groningen zijn drie exemplaren zichtbaar dicht bijeen, waarvan twee van een koperlegering en één van zilver. Het zilveren exemplaar betreft een orakelstaafje die is gevonden op de locatie van een afgegraven terp en over de overige twee exemplaren is geen verdere informatie over de vondstomstandigheden bekend.

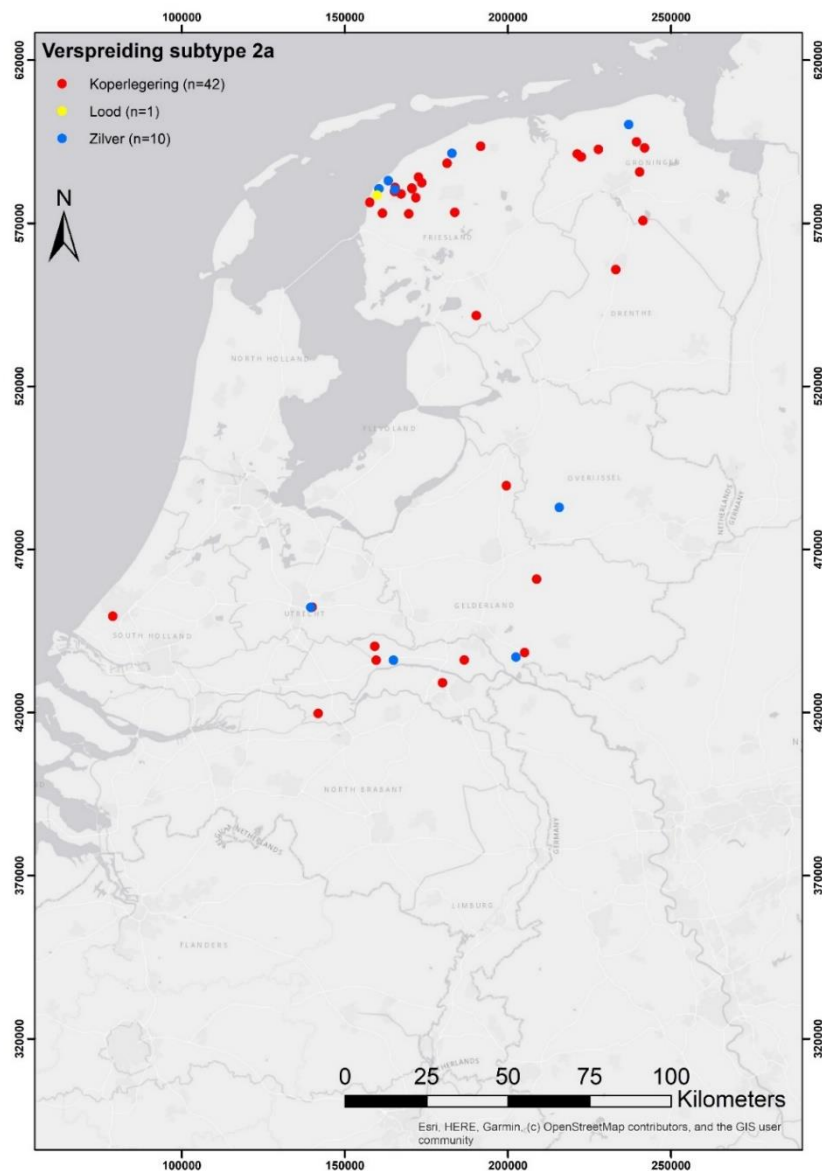
Richting het westen zijn in Noordwest-Friesland vier exemplaren zichtbaar. Het zilveren exemplaar betreft een orakelstaafje die is gevonden in een context met Terra Nigra en Terra Sigillata. Helaas is hier niets meer dan dat over bekend. De overige exemplaren zijn vondstmeldingen waar verder niks over bekend is.

Figuur 12: Ruimtelijke verspreidingskaart van subtype 1b in Nederland

3.3.4 Verspreiding subtype 2a

Op de onderstaande verspreidingskaart (figuur 13) is de verspreiding van subtype 2a in Nederland gevisualiseerd. In totaal zijn 53 exemplaren van dit subtype bekend en ze worden voornamelijk gemaakt van een koperlegering, maar zilver en lood komen ook voor. Wanneer het verspreidingsbeeld van diabolovormige staafjes vergeleken worden met die van de cilindervormige staafjes, valt het op dat de kern van het verspreidingsgebied precies andersom is. In Noordwest-Friesland is het grootste aantal exemplaren bekend, gevolgd door Groningen en daarna pas het rivierengebied. Het lijkt erop dat diabolovormige staafjes dus meer een oorsprong hebben gehad in het noorden van het land, maar ze komen ook voor in het rivierengebied en langs de IJssel. Het zilveren exemplaar in Overijssel is een orakelstaafje dat gevonden is bij de opgraving Heeten – De Hordelman en wordt tussen 175 en 300 gedateerd. In de provincie Utrecht zijn twee exemplaren zichtbaar die elkaar vrijwel volledig overlappen. Het exemplaar gemaakt van een koperlegering is een orakelstaafje dat is gevonden in een “administratieve laag” van een opgraving.⁸² In het westen van Nederland is een exemplaar zichtbaar. Dit betreft de vondst van een orakelstaafje afkomstig van de eerder beschreven vindplaats Wateringen-Juliahof.

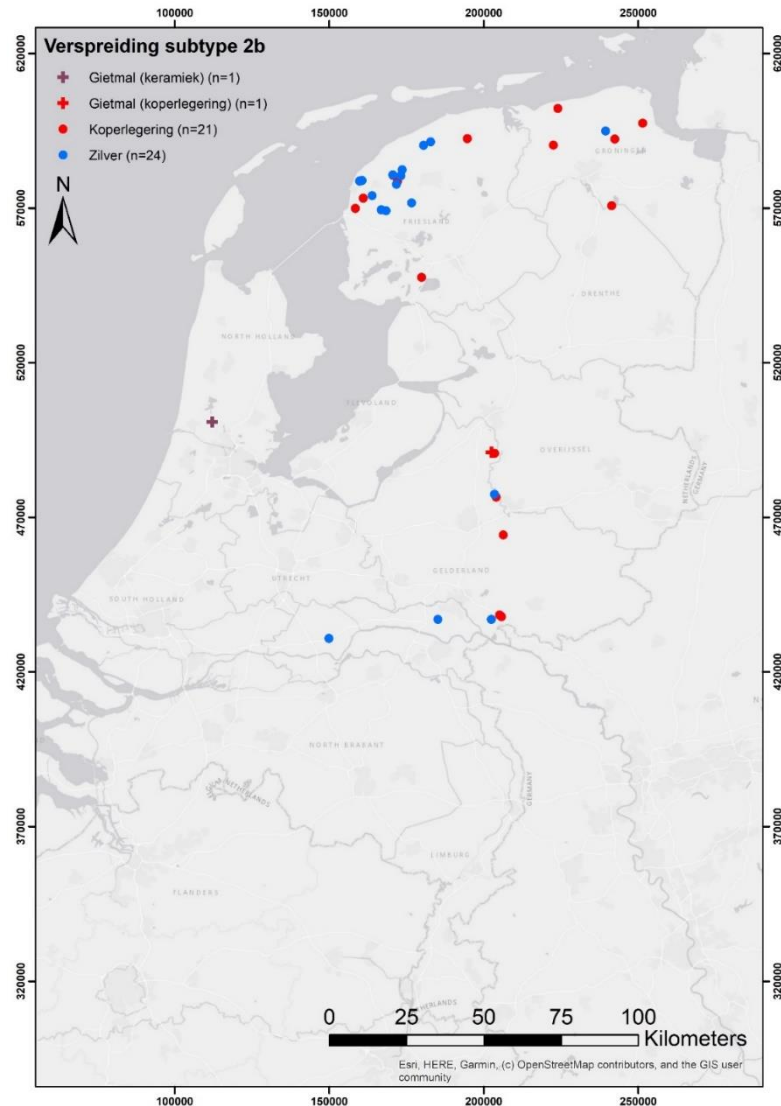
Figuur 13: Ruimtelijke verspreidingskaart van subtype 2a in Nederland.

⁸² Weterings 2017, 139, 215.

3.3.5 Verspreiding subtype 2b

Op de onderstaande verspreidingskaart (figuur 14) is de verspreiding van subtype 2b in Nederland gevisualiseerd en die geeft grofweg hetzelfde beeld als het verspreidingsbeeld van subtype 2a. In totaal zijn 45 exemplaren en twee gietmallen van dit subtype bekend. Ze zijn gemaakt van een koperlegering of zilver. De meeste exemplaren zijn bekend in het noorden van het land, gevolgd door het rivierengebied en de spreiding langs rivier de IJssel. In het Noord-Hollandse Assendelft is een keramieken gietmal gevonden bij de opgraving van vindplaats 17. In Archis staat het staafje gedateerd tussen 50 en 150, maar het is niet bekend of ook andere dateerbare vondsten zijn gedaan omdat de opgraving niet is uitgewerkt. Vooral nog is de vondst uit Assendelft de enige vondst in Noord-Holland die geassocieerd kan worden met het voorkomen van orakelstaafjes in deze provincie.

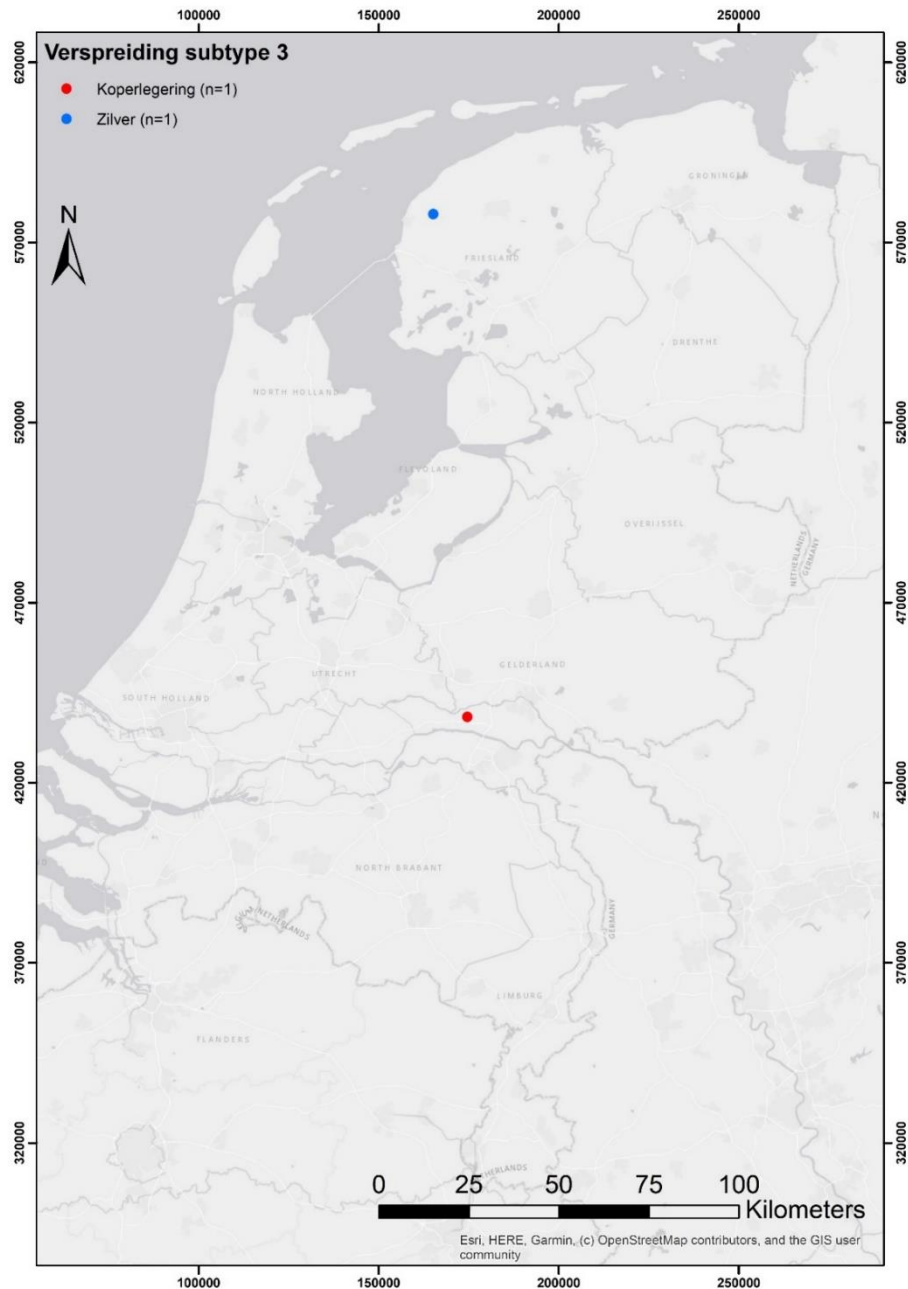
De andere gietmal is afkomstig uit het Gelderse Wapenveld en wordt in Archis tussen de Laat-Romeinse tijd en de Vroege-Middeleeuwen A gedateerd. Wat opvalt is dat het symbool van de gietmal overlapt met een orakelstaafje van hetzelfde subtype. Wanneer de foto van de gietmal vergeleken wordt met de vorm van het staafje kan echter jammer genoeg niet worden geconcludeerd dat deze twee vondsten verband met elkaar houden.

Figuur 14: Ruimtelijke verspreidingskaart van subtype 2b in Nederland.

3.3.6 Verspreiding subtype 3

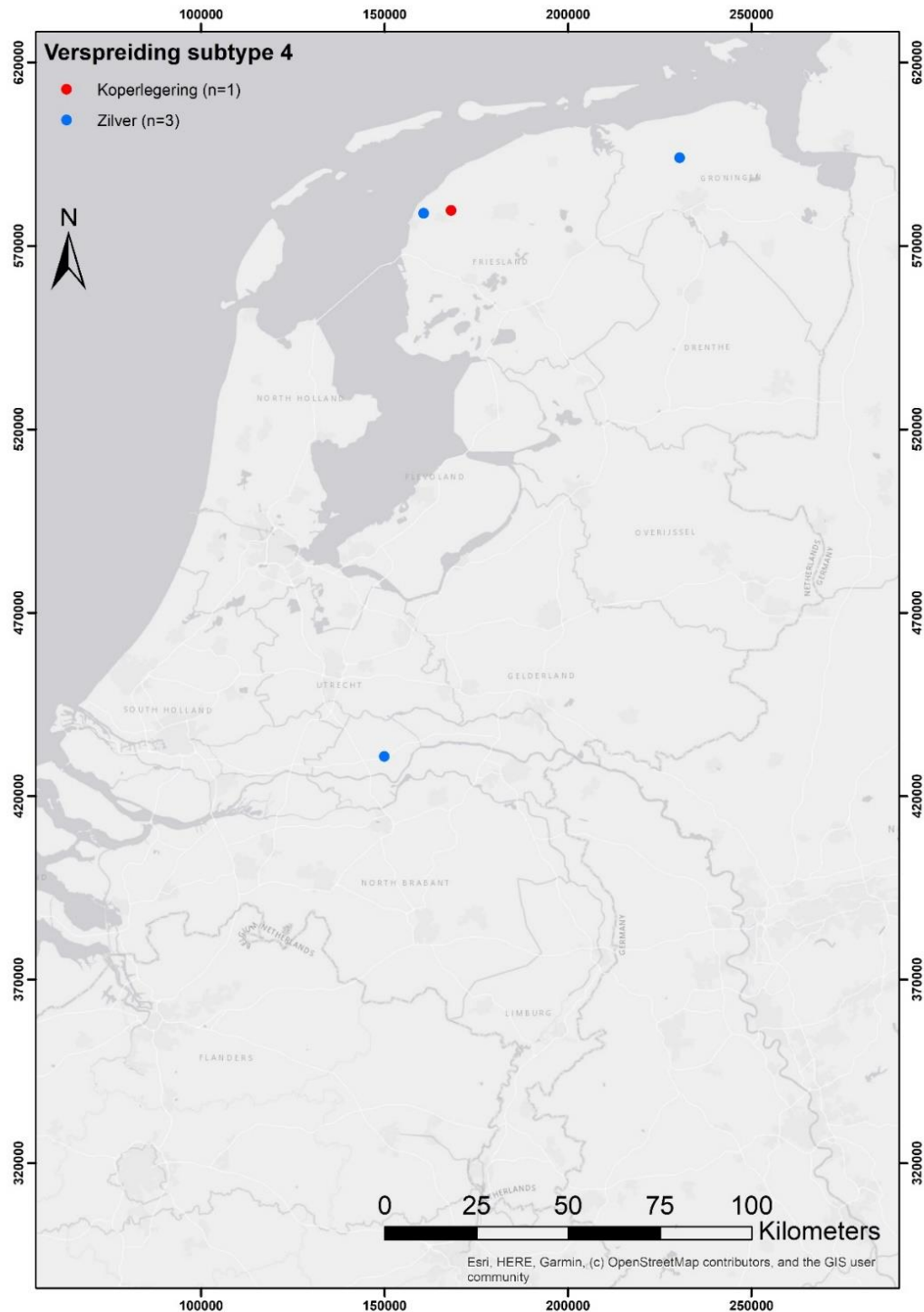
Op de onderstaande verspreidingskaart (figuur 15) is de verspreiding van subtype 3 in Nederland gevisualiseerd. In totaal zijn twee exemplaren van dit subtype bekend, die zijn gemaakt van een koperlegering of zilver. Het exemplaar uit het riviereengebied betreft een vondst uit PAN en het exemplaar uit Friesland betreft een terpvondst. Aan de hand van het beperkte aantal exemplaren kan niets zinnigs worden gezegd over de verspreiding van dit subtype in Nederland. Wel kan worden vermeld dat dit type ook is opgenomen in de typologie van Dickmann en dus ook voorkomt in de aangrenzende gebieden in Duitsland.

Figuur 15: Ruimtelijke verspreidingskaart van subtype 3 in Nederland.

3.3.7 Verspreiding subtype 4

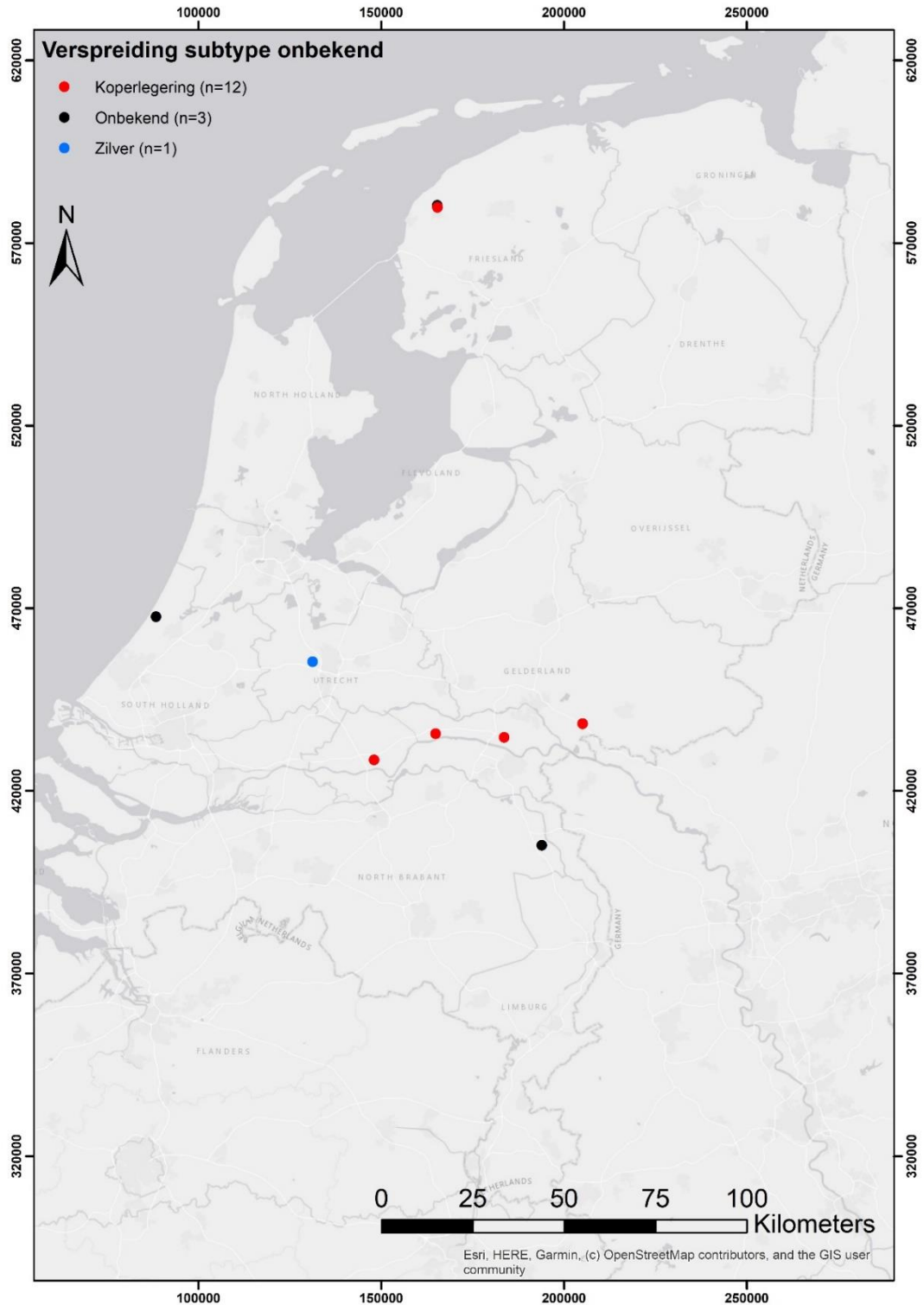
Figuur 16 geeft de verspreiding weer van subtype 4 in Nederland. In totaal zijn vier exemplaren bekend, die net als veel andere staafjes gemaakt zijn van een koperlegering of zilver. In Friesland zijn twee exemplaren bekend, maar over beide vondstmeldingen is niets vermeld. Dat geldt ook voor de vondst in Groningen. Wanneer naar het rivierengebied wordt gekeken is een zilveren exemplaar zichtbaar. De vondst is afkomstig van de opgraving Geldermalsen-Hondsgemet, waar in de vulling van een waterput een orakelstaafje is gevonden. De put is gedateerd in de tweede helft van de 3^e eeuw, en daarmee indirect het staafje dus ook.

Figuur 16: Ruimtelijke verspreidingskaart van subtype 4 in Nederland.

3.3.8 Verspreiding subtype onbekend

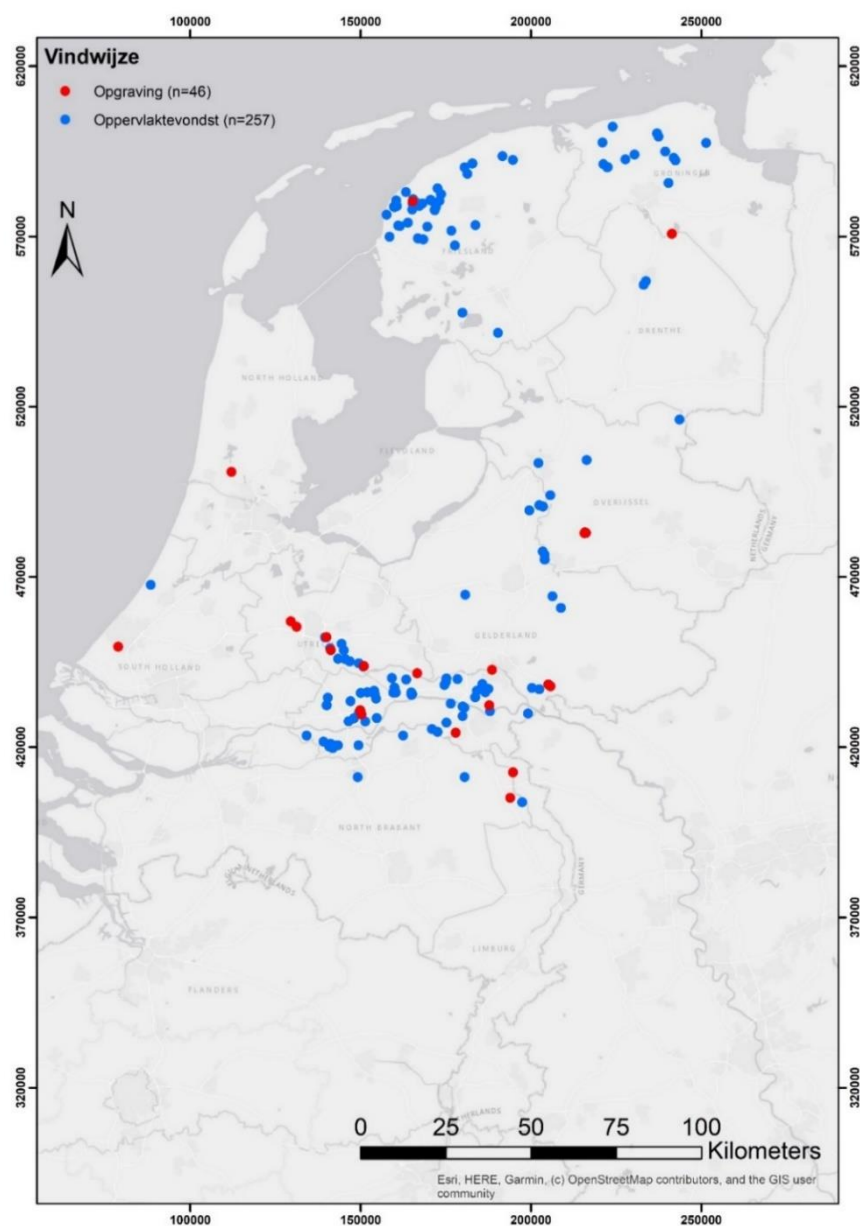
Op de onderstaande verspreidingskaart (figuur 17) is de verspreiding in Nederland afgebeeld van orakelstaafjes waarvan het subtype onbekend is. In totaal zijn zestien exemplaren geïnventariseerd waarvan niet kon worden bepaald welk subtype het betreft, omdat de informatie afkomstig is van een mondelinge melding of om een losse opmerking gaat in de literatuur.

Figuur 17: Ruimtelijke verspreidingskaart in Nederland waar het subtype onbekend van is.

3.3.9 Vergelijking van de vindwijze

Op de onderstaande verspreidingskaart (figuur 18) is een vergelijking zichtbaar tussen orakelstaafjes die zijn gevonden bij een opgraving en orakelstaafjes (of de gietmal ervan) die met behulp van een metaaldetector zijn gevonden als oppervlaktevondst. Soms wordt in een archeologisch rapport zelfs verwezen naar een metaaldetectorist die een orakelstaafje heeft gevonden op de desbetreffende onderzoekslocatie.⁸³ In het westen van het land zijn drie individuele exemplaren zichtbaar, waarvan twee in Zuid-Holland en één in Noord-Holland. De twee exemplaren afkomstig van opgravingen betreffen vondsten uit Wateringen en Assendelft die in de hiervoor beschreven paragrafen staan beschreven. Dit geldt eveneens voor het exemplaar ter hoogte van Katwijk-Zanderij. In het noorden van het land zijn twee exemplaren afkomstig van opgravingen. In het Friese Dongjum is een orakelstaafje gevonden waarnaar Aarts verwijst in zijn oproep in het metaaldetector magazine 'De Detector Amateur' (nummer 69) en bij de locatie in Noord-Drenthe zijn drie orakelstaafjes gevonden bij de opgraving Midlaren-De Bloemert die al eerder in deze paragraaf was beschreven. De meeste opgravingen waar orakelstaafjes zijn gevonden, zijn uitgevoerd in het rivierengebied. Tot slot kan worden gezegd dat de meldingen van metaaldetectoristen onmisbaar zijn bij het maken van typologieën en het opstellen van verspreidingskaarten.

Figuur 18: Vergelijking van staafjes afkomstig uit opgravingen of als oppervlaktevondst.

⁸³ Heeren/Roymans 2014, 28; Nooijen 2017, 342.

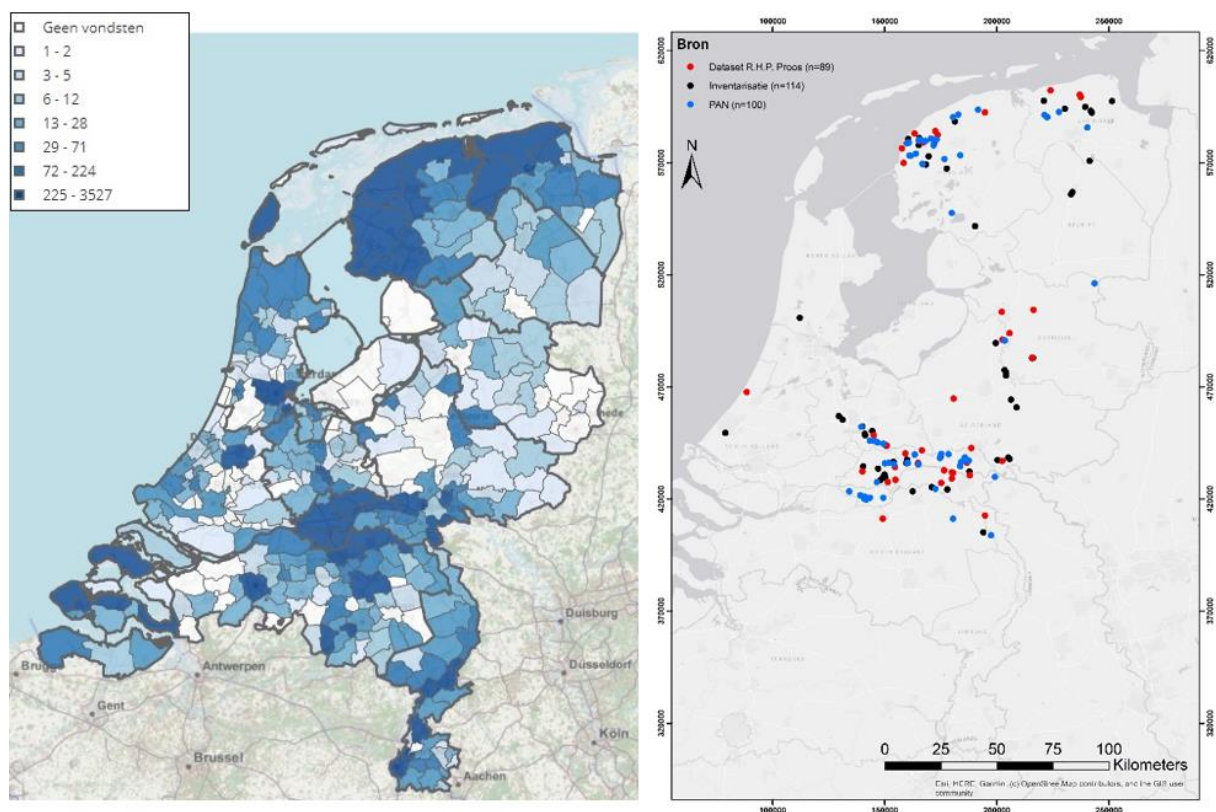
4. Discussie en reflectie

In de onderstaande twee paragrafen zijn de discussie en een reflectie op het onderzoek uitgewerkt. In de discussie worden zaken, die dit onderzoek naar voren heeft gebracht, tegenover elkaar gezet en wordt aan de hand van voorbeelden geprobeerd dit te verklaren. In de reflectie is kritisch gekeken naar zaken die tijdens dit afstudeeronderzoek zijn voorgevallen en hoe dit vervolgens is opgelost.

4.1 Discussie

De reden voor het herzien van de typologie van PAN is de variatie in vorm en de versiering die op de staafjes is aangebracht. PAN was zich bewust van de variatie binnen deze vondstscategorie, maar had hier nog niets mee gedaan. Dickman heeft in 2003 een typologische indeling van orakelstaafjes opgesteld, maar wanneer in PAN naar foto's van orakelstaafjes wordt gekeken, zijn vormen te herkennen die niet in haar typologische indeling zijn opgenomen. Door het opstellen van een nieuwe typologische indeling kunnen de staafjes (in PAN) van elkaar onderscheiden worden en kunnen wetenschappers met de nieuw gegenereerde data aan de slag.

Wanneer gekeken wordt naar de verspreidingskaarten van de cilindervormige staafjes (paragraaf 3.3.2 en 3.3.3) en diabolovormige staafjes (3.3.4 en 3.3.5) wordt duidelijk dat de cilindervormige staafjes het meest gevonden worden in het rivierengebied en de diabolovormige staafjes het meest in de twee noordelijkste provincies. Het is echter lastig om aan de hand van deze data iets te zeggen over de datering en de betekenis van het naast elkaar voorkomen van de subtypen; bij beide subtypen komen ook exemplaren voor in de kerngebieden van de verspreiding van de ander en in sommige gevallen de subtypen zelfs op dezelfde vindplaats. Ook aan de markeringen op de staafjes kan weinig betekenis worden gegeven, behalve dat per subtype verschilt welke markeringen voorkomen en dat het per staafje verschilt of dit op één, twee of geen zijden voorkomt. Wanneer aan de hand van een GIS-analyse per subtype gekeken wordt waar bijvoorbeeld alleen staafjes voorkomen met markeringen aan één kopse kant, dan is hier op dit moment geen betekenisvolle interpretatie aan te koppelen. Op de bovenstaande afbeelding (figuur 19) is een vergelijking gemaakt tussen alle vondsten die in PAN zijn opgenomen en de dataset die gebruikt is voor het opstellen van de typologische indeling van orakelstaafjes in Nederland. Het valt op dat de verspreiding van de orakelstaafjes sterk overeenkomt met de gebieden waar in Nederland de meest aangemelde vondsten zijn gedaan en waar hoogstwaarschijnlijk ook het meest met een

Figuur 19: Vergelijking alle vondsten in PAN met de verspreiding van orakelstaafjes.

metaaldetector wordt gezocht. Zeeland, Amsterdam, delen van Zuid-Limburg en Texel zijn de uitzonderingen hierop. Tevens lijkt het alsof de verspreiding van orakelstaafjes grofweg het water volgt. In het rivierengebied is de grootste vondstconcentratie en spreiding zichtbaar, die uitloopt richting rivier de IJssel, maar ook in de twee noordelijke provincies zijn twee gebieden aan te wijzen die aan de zee zijn gelegen. Het voorkomen van staafjes in deze contexten is mogelijk te verklaren omdat men veel over water reisde, omdat het tijd en energie scheelde. Echter, kan dit ook een vertekening zijn omdat in deze gebieden het meest met een metaaldetector wordt gezocht en de bodem voornamelijk is opgebouwd uit kleiafzettingen waardoor metaal en organische resten beter geconserveerd blijven.

De betekenis van de staafjes is een lange tijd onduidelijk geweest. In het verleden zijn ze uiteenlopend geïnterpreteerd als gewichten, maatstaven, staafgeld, materiaalbaren of aardewerkstempels. De staafjes komen voor in veel verschillende afmetingen en gewichten en hebben een cirkelvormige diameter. Wanneer men wil gaan meten of wegen is het waarschijnlijk dat het staafje wegrolt. Hierom lijkt een interpretatie als gewicht of maatstaf onwaarschijnlijk. In het Nederlandse rivierengebied zijn nederzettingen als Gennep en Wijchen-De Tienakker bekend die in verband zijn gebracht met lokale metaalproductie. Naast orakelstaafjes zijn in de laatstgenoemde nederzetting ook in stukken gehakte staafjes bekend die gerelateerd worden met het slaan van lokaal kleingeld. De Duitse nederzettingen Borken-West, Castrop-Rauxel en Kamen-Westick worden in verband gebracht met (intensieve) non-ferro metaalbewerking. Uit deze nederzettingen zijn zowel bronzen als benen staafjes afkomstig.

Zoals eerder genoemd worden orakelstaafjes gemaakt van een koperlegering, zilver, lood, been, hout en keramiek. Daaruit mag worden afgelezen dat gelet op de materiaalsoort een interpretatie als materiaalbaar of staafgeld onjuist is. Een praktische functie lijkt men niet aan de staafjes te kunnen koppelen en daarom betreft het mogelijk een religieus- of spelobject. In 2003 is een artikel verschenen waarin Dickmann beargumenteert dat deze staafjes zogenaamde orakelstaafjes zijn, die gebruikt werden bij het maken van beslissingen. Dit baseerde zij onder meer op Tacitus, die in *Germania* 10 beschrijft dat de Germanen takken van fruitdragende bomen in stukken hakten en die daarna markeerden met tekens. Vervolgens werden de staafjes in willekeurige volgorde over een uitgespreide, witte doek gegooid om voorspellingen te doen. Het is mogelijk dat de staafjes ook gebruikt werden bij een methode die lijkt op het hedendaagse strootje trekken, waarbij de markerings op de kopse kanten gebruikt zijn om een bepaalde beslissing te nemen.

Orakelstaafjes worden naast nederzettingen ook aangetroffen in graven. Dit suggereert dat de staafjes zowel tijdens het leven of bij de dood belangrijke voorwerpen waren. In Noord-Frankrijk, Oost-België en Engeland zijn uitsluitend mannengraven bekend en in Duitsland één vrouwengraf waarin paren orakelstaafjes zijn gevonden die tijdens de depositie in een buidelkje hebben gezeten. Dit toont aan dat de staafjes belangrijke persoonlijke voorwerpen waren die hoogstwaarschijnlijk door de persoon in het graf bij leven gebruikt kunnen zijn geweest. Van de staafjes in paren is vrijwel altijd één exemplaar versierd op de kopse kant(en) of op de lange zijde van het staafje en de ander is onversierd. Naast dat staafjes gevonden worden in graven komen ze ook voor in bijzondere deposities zoals Illerup Ådal. Het is interessant om de hierboven beschreven interpretaties tegenover elkaar te zetten, maar het was niet het doel van dit afstudeerwerkstuk om achter de functie van de staafjes te komen. Ik ben mijzelf bewust dat de staafjes die Tacitus beschrijft uit de late 1^e eeuw, vroege 2^e eeuw dateren en de staafjes uit de graven op zijn vroegst uit de tweede helft van de 4^e eeuw dateren. Hier zit een dateringsverschil in van minimaal 250 jaar. Ondanks dit dateringsverschil is Tacitus toch de enige bron, maar of die betrouwbaar is een tweede aangezien Tacitus niet het doel had om 'geschiedenis te schrijven'. Het is ook opvallend dat in graf- maar ook nederzettingencontext staafjes gepaard voorkomen, waarvan vrijwel altijd één exemplaar versierd was en de ander onversierd.⁸⁴ Gezien gepaarde orakelstaafjes het meest worden gevonden in grafcontexten, is aan de hand van deze contexten mogelijk iets te zeggen over het gebruik en de functie van de staafjes.

Aan de hand van de in dit afstudeerwerkstuk opgestelde typologie zijn verschillen in vorm, versiering en verspreiding vastgelegd onder een subtype. Door deze variabelen met elkaar te combineren kan men mogelijk meer te weten komen over de aard, functie en datering van de uitgewerkte subtypen. Het is lang niet zeker dat de typologische indeling van orakelstaafjes ook een onderscheid representeert in aard, functie en datering, maar de onderverdeling heeft in ieder geval bouwstenen geleverd die gebruikt kunnen worden om deze vondstcategorie beter te duiden bij toekomstig wetenschappelijk onderzoek.

⁸⁴ In de collectie van het Fries Museum is de collectie Zijlstra ondergebracht. Uit zijn collectie is een paar diabolovormige staafjes van het subtype 2b bekend die aan elkaar vastgekit zitten (collectienummer: 2016-399). Het betreft een oppervlaktevondst die is gevonden in Wijnaldum.

4.2 Reflectie

Tijdens de inventarisatie en uitwerking van dit afstudeeronderzoek was sprake van een pandemie. Door een uitbraak van het coronavirus (COVID-19) werd men geadviseerd om binnen te blijven en werd Nederland op een intelligente wijze “op slot” gezet. Het advies was “blijf zo veel mogelijk binnen en bewaar anderhalve meter afstand”. Al snel werden de openbare instituten gesloten om de volksgezondheid preventief en zo goed mogelijk te beschermen. Dit betekende dat ook de scholen en bibliotheken werden gesloten en dat ik daardoor niet alle literatuur heb geraadpleegd die ik had willen raadplegen.⁸⁵ Veel literatuur is alleen via een fysiek exemplaar beschikbaar en dus niet op het internet in te kijken. De dataset van PAN en de dataset van Proos waren beide op de computer te raadplegen dus die twee inventarisaties hebben geen hinder ondervonden van de beperkingen door de intelligente lock down. Gezien het advies was “blijf zoveel mogelijk binnen”, ben ik terug ingetrokken bij mijn ouders om zo, zo min mogelijk naar buiten te moeten. Normaal gesproken werk in nooit thuis aan school en doe ik alle schoolgerelateerde zaken op Saxion zelf. In de beginperiode had ik dan ook erg veel moeite om mezelf thuis te concentreren omdat hier veel rumoer en afleiding was. Daar komt bij dat ik vier weken in zelfquarantaine heb gezeten omdat ik symptomen van het coronavirus vertoonde. In deze periode had ik erg last van mijn keel en heb ik minder aan mijn afstudeeronderzoek gewerkt. Na deze vier weken ben ik naar de huisarts geweest en samen hebben wij geconcludeerd dat mijn keelpijn hoogstwaarschijnlijk stress is geweest en dus niet het coronavirus. Door de hiervoor beschreven achterstand en het feit dat ik het in het begin moeilijk vond om mijzelf thuis te concentreren heb ik in de laatste paar weken van dit onderzoek erg veel stress ervaren. Ondanks dit alles ben ik trots op het eindproduct dat ik het neergezet en dit is medemogelijk gemaakt door de positieve en opbouwende feedback van beide begeleiders en steun van vrienden en familie.

In het plan van aanpak is een deelvraag gewijd aan de functie van het orakelstaafje. Aan de hand van dit onderzoek is helaas niet definitief ontdekt wat de functie van het staafje is en waarvoor het werd gebruikt; maar dat was ook niet de hoofdzaak van dit onderzoek. De hoofdzaak was het opstellen van een typologische indeling van orakelstaafjes en het in kaart brengen waar welke typen staafjes in Nederland zijn gevonden. Bij dit in kaart brengen zag ik overeenkomsten in markeringen van bepaalde typen op bepaalde locaties. Omdat er geen uitsluitend is over de aard en functie van de staafjes, meende ik door deze overeenkomsten te analyseren aan de discussie bij te dragen. Met behulp van de nieuw opgestelde typologische indeling komt men in de toekomst misschien een stap dichterbij met als doel om erachter te komen waarvoor de staafjes hebben gediend. Het is noodzakelijk om eerst de data op een rij te zetten voordat er iets gezegd kan worden over het gebruik, functie en aard van het voorwerp. Een goed geordende dataset helpt hierbij. Een mooi voorbeeld hiervan is het gedetailleerd locatie-onderzoek naar La Tène glas.⁸⁶ Aan de hand van de typologische indeling en het maken van verspreidingskaarten is men erachter gekomen dat de paars gekleurde zeven-ribbige armband uitsluitend voorkomt in het Bataafse gebied. Wanneer ik dergelijk type onderzoek toepas op mijn studie en er bijvoorbeeld achter was gekomen dat geen enkel staafje uit een grafcontext afkomstig was, dan had dat wellicht kunnen betekenen dat de staafjes een directe relatie hebben met nederzettingen en niet met graven. Helaas bleken dit soort dergelijke constatering niet van toepassing. Verder wetenschappelijk onderzoek naar de staafjes is dus noodzakelijk.

⁸⁵ Besteman, J.C., 1993: *Graven naar Friese koningen. De opgraving in Wijnaldum*, Franeker.; Funke, S., 2006: Töpferstempel oder Orakelstäbchen? Untersuchungen zur Funktion zylindrischer Knochenstäbe, in *Die Kunde* (Die Kunde N.F. 57), 101-134.; Grünwald, C., 1999: Ein silberner Orakelstab aus Marren, in *Über allen Fronten: Nordwestdeutschland zwischen Augustus und Karl dem Grossen: Sonderausstellung, Staatliches Museum für Naturkunde und Vorgeschichte Oldenburg, vom. 3. Oktober bis 21. November 1999*, 45-46.; Röttlander, R.C.A., 1984: Zum Abwiegen von Metallen: Ein silberner Gegenstand aus einem römischen Militärlager, in *Das Rheinische Landesmuseum Bonn* (Berichte aus der Arbeit des Museums 5), 79-99.; Zijlstra, J. 1991: *Friese bodemvondsten 2. Onderzoek Wijnaldum*, Leeuwarden; maar ook de Archeologische Kronieken van Gelderland en Overijssel.

⁸⁶ Roymans/Verniers 2010.

5. Verantwoording gemaakte keuzes

Tijdens dit afstudeeronderzoek zijn keuzes gemaakt die invloed hebben gehad op de resultaten die hieruit zijn voortgevloeid. Hieronder staat beschreven tegen welke problemen zijn aangelopen en welke keuzes zijn gemaakt voor het oplossen hiervan. Tevens is op het internet een pdf-bestand gevonden met hierin een samenvatting over een lezing van Romeinse muntproductie.⁸⁷ Hierin staat een cilindervormig staafje afgebeeld dat in stukken is gehakt en nog verbonden is met de bijbehorende gietprop. Helaas staat hier geen verdere informatie bij en ik heb geprobeerd om contact te leggen met de mensen van het NK (Numismatische Kring) Rotterdam om meer over deze vondst te weten te komen, maar dit is helaas niet gelukt.

De zelf samengestelde dataset

Zoals staat beschreven in paragraaf 2.2.4 is een dataset samengesteld die onder andere bestaat uit reacties op een oproep die geplaatst is in De Detector Amateur, maar ook op bodemvondstenwereld.nl en Facebook. Voor De Detector Amateur is gekozen omdat ik hier sinds 2009 lid van ben en omdat het blad op 25-02-2020 1731 leden heeft over het hele land.⁸⁸ Ook staat in dezelfde paragraaf 2.2.4 vermeld dat Aarts een soortgelijke oproep heeft geplaatst in nummer 69 van dit magazine. In verband met een langdurig ziekteverlof kon geen contact met hem worden opgenomen. Ook ben ik sinds 2009 lid van bodemvondstenwereld.nl en op dit forum staat een aantal orakelstaafjes gepost. Op Facebook en bodemvondstenwereld.nl is dezelfde oproep geplaatst als in de Detector Amateur (bijlage 1). Het voordeel van Facebook is dat het door veel mensen wordt gebruikt. Met behulp van dit social media platform kunnen mensen worden bereikt die niet aangesloten zijn bij De Detector Amateur of geen lid zijn van het forum bodemvondstenwereld.nl. De oproep op Facebook is in de volgende twee groepen geplaatst: Metaaldetectorhobby (5 februari 2020: 3820 leden) en Metaaldetectors gebruikersforum (5 februari: 6179 leden). Gezien het groot aantal leden is deze bron gebruikt voor het opstellen van de dataset.

De zelf samengestelde dataset bestaat ook uit informatie die afkomstig is uit (archeologische) rapporten. Op de PAN-website staat in de determinatieboom de functie “geloofsuiting [03]”. Wanneer je hierop klikt komt onder andere “orakelstaafje [03-02]” tevoorschijn. Hierin staat een begindatering vermeld van circa 200 na Christus. Wanneer deze begindatering wordt aangehouden bij het zoeken van literatuur, worden de vroege exemplaren die door Tacitus zijn beschreven, gemist. Hierom is gekozen om de begindatering voor het zoeken naar rapporten aan te passen naar de Vroeg-Romeinse tijd en zo ook (wanneer aanwezig) de staafjes mee te nemen die Tacitus beschrijft. De project- en vondstinformatie staat opgeslagen in de Archis-databank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Bij deze databank is geen vaste manier van invoeren verplicht. De archeoloog of invoerder in kwestie is dus vrij in de interpretatie en invulling van de velden. Hierdoor kan een orakelstaafje bijvoorbeeld staan vermeld als “cilindrische staaf met kruis op beide kopse kanten”, “baar, cilindervormig ” of simpelweg “staaf”. Aan de hand van zulke soort beschrijving moest worden bepaald of het een orakelstaafje betrof of niet. Op 6 november 2019 is er contact geweest Arthur Sloos (beheerder Archis) voor aanvullende informatie en eventueel aanwezige foto's van de staafjes, maar helaas heeft dit emailcontact geen verdere informatie opgeleverd. Hierdoor is gekozen om de volgende zaakidentificatienummers (en bijbehorende objectnummers) niet op te nemen in de database.⁸⁹ Gezien orakelstaafjes in het verleden zijn geïnterpreteerd als staafgeld, zijn ook exemplaren opgenomen in de database van de Nederlandse Bank, NUMIS. Op de website van NUMIS staat een topografische kaart met hierop een zwart kader waarin de betreffende vondst is gedaan. Aan de hand van dit kader zijn de coördinaten bepaald van de locatie waar de vondst vandaan komt. Daarnaast zijn in overleg met Heeren (opdrachtgever) enkele NUMIS-records niet opgenomen in de database, omdat het waarschijnlijk geen orakelstaafjes betroffen of omdat het bijvoorbeeld een goudbaar was.⁹⁰

Het samenvoegen van databases

De dataset van R.H.P. Proos is opgebouwd in een Excel-bestand en de PAN-database betreft een online dataset. Beide datasets staan op een andere plek en kunnen op deze manier niet bevraagd worden. In het programma Microsoft Access 2016 is een database gemaakt om alle datasets op één plek te zetten en het zo overzichtelijk te krijgen. Een bijkomend voordeel is dat op deze manier de datasets gemakkelijk met elkaar vergeleken konden worden met behulp van query's over bijvoorbeeld het voorkomen van kruismarkeringen op één kopse kant van het staafje.

⁸⁷ http://www.nkrotterdam.nl/000014_Samenvatting_oktober_Romeinse_Muntproductie-6-10-2015-.pdf.

⁸⁸ Mondelinge mededeling F.M.A. Backer (Algemeen bestuurslid De Detector Amateur).

⁸⁹ Zaakidentificatienummer, objectnummer(s): 2802505100, 824783, 826661; 2813635100, 839501; 2858948100, 828380; 2950063100, 806551; 3125258100, 686905, 686910, 686911; 3138250100, 682610.

⁹⁰ NUMIS-nummers: 1006719, 1010339, 1028856 en 1033260.

Afwijkingen op het plan van aanpak

In het plan van aanpak is beschreven dat archeologische rapporten worden verzameld met behulp van de archeologische databank, DANS-Easy. Tijdens de inventariserende fase van het afstudeeronderzoek ben ik erachter gekomen dat je in deze databank niet kan filteren op periode. Om deze reden is eerst gebruik gemaakt van Archis en met de informatie hieruit vervolgens weer gewerkt met DANS-Easy. Aan de hand van de locatiegegevens en de zaakidentificatienummers die in Archis staan vermeld, is in DANS-Easy hierop gezocht en zo zijn rapporten geselecteerd. Een bijkomend voordeel van Archis is dat in deze databank ook de vondsten van metaaldetectoristen staan geregistreerd.

In eerste instantie was het de bedoeling om als een van de eindproducten een beeldbank te maken van de gebruikte materialen waaruit orakelstaafjes worden vervaardigd. Uiteindelijk is gekozen om dit niet te doen en om de gebruikte materialen (koper, zilver, etc.) weer te geven op de verspreidingskaarten die staan beschreven en gepubliceerd in paragraaf 3.3.

Tot slot is afgeweken van een deelvraag die in het plan van aanpak is geformuleerd. Het betreft de vraag “Wat zijn de overeenkomsten en verschillen van de orakelstaafjes gevonden ten noorden en ten zuiden van de Limes en wat zegt dat over het gebruik van de staafjes?”. Tijdens de uitwerking van het onderzoek werd duidelijk dat geen antwoord op de deelvraag gegeven kon worden, gezien het feit dat exemplaren van alle subtypen zowel ten noorden als ten zuiden van de Limes voorkomen. Daarnaast loopt de datering van de staafjes door tot 800 na Christus en dat suggereert dat er hoogstwaarschijnlijk geen connectie is tussen orakelstaafjes en het voormalig Romeinse Rijk, behalve dat ze voorkwamen binnen het Romeinse Rijk, in de Limeszone en ook buiten de rijksgrens van het Romeinse imperium. Om deze reden is gekozen om deelvraag 8 te vervangen door de volgende deelvraag: “Wat is de geografische spreiding van orakelstaafjes binnen en buiten Nederland en wat zegt dit over de gebruikers ervan (Romeinen of Germanen)?”.

6. Conclusie

6.1 Beantwoording deelvragen

In de onderstaande opsomming wordt antwoord gegeven op de deelvragen die aan het begin van dit verantwoordingsdocument staan opgesteld. De deelvragen zijn op volgorde van micro-, meso- en macroniveau beantwoord.

Microniveau

1. Wat is een orakelstaafje, en wat is de functie ervan?

Een orakelstaafje is een staafje van min of meer cilindrische vorm en meestal voorzien van één of twee markeringen op de kopse kant(en) en soms markeringen op de lange zijde. Over de functie van het staafje is een lange tijd discussie geweest (en nog steeds). In het verleden zijn de staafjes uiteenlopend geïnterpreteerd als gewichten, maatstaven, staafgeld, materiaalbaren of aardewerkstempels. Omdat de staafjes in veel verschillende gewichten en afmetingen voorkomen, lijkt een interpretatie als gewicht of maatstaf niet waarschijnlijk. Ook de interpretatie van materiaalbaar en staafgeld is onwaarschijnlijk, aangezien naast metalen staafjes, ook benen, houten en keramieken exemplaren worden gevonden. Een praktische betekenis lijkt men niet aan de staafjes te kunnen koppelen en daarom betreft het mogelijk een religieus- of spelobject. Tacitus beschrijft in *Germania* 10 dat de Germanen takken van fruitdragende bomen in stukken hakten en die daarna markeerden met tekens. Vervolgens werden de staafjes in willekeurige volgorde over een uitgespreide witte doek gegooid om voorspellingen te doen. Het is mogelijk dat de staafjes ook gebruikt werden bij een methode dat lijkt op het hedendaagse strootje trekken, waarbij de markeringen op de kopse kanten gebruikt worden om een bepaalde beslissing te nemen. Tevens beschrijft Dickmann een keramieken orakelstaafjes uit Denemarken dat mogelijk secundair als pottenbakkersstempel heeft gediend.

2. Welke materialen zijn in Nederland gebruikt voor het maken van orakelstaafjes?

Aan de hand van het literatuur- en inventariserend onderzoek kan met zekerheid worden gezegd dat orakelstaafjes in Nederland worden vervaardigd uit een koperlegering, zilver of lood. Voor de beantwoording van andere deelvragen is uitgeweken naar Duits- en Franstalige literatuur waarin naast metalen staafjes, ook exemplaren van been, hout en keramiek staan beschreven. Vooral nog zijn in Nederland geen orakelstaafjes bekend die gemaakt zijn van deze materiaalcategorieën.

3. Waar in Nederland worden orakelstaafjes gevonden?

Wanneer naar de verspreidingskaarten in paragraaf 3.3 wordt gekeken, kan worden geconcludeerd dat de meeste orakelstaafjes afkomstig zijn uit het rivierengebied en Noordwest-Friesland en dat ook uit Groningen en de gebieden langs de IJssel, grotere aantallen afkomstig zijn dan uit de rest van Nederland. In het westen van het land zijn twee orakelstaafjes en één gietmal bekend. De grootste delen van Zuid- en Oost-Friesland, Drenthe, Limburg en Noord-Brabant blijven voornamelijk voor het grootste gedeelte leeg, en in de provincies Flevoland en Zeeland zijn helemaal geen exemplaren bekend. Flevoland blijft logischerwijs leeg gezien dit tijdens desbetreffende periode een veenkussen/waterplas is geweest en dus niet aantrekkelijk om te wonen. Gebieden in Noord- en Zuid-Holland, Zeeland, Drenthe en Zuid-Friesland zullen hoogstwaarschijnlijk weinig vondsten herbergen gezien dit in de perioden ook veenkussens zijn geweest.

4: Waar in Nederland zijn productieresten (bijvoorbeeld gietmallen) voor orakelstaafjes aangetroffen?

In het Noord-Hollandse Assendelft en het Gelderse Wapenveld zijn (in beide gevallen) de helft van een gietmal gevonden die werd gebruikt voor het gieten van diabolovormige staafjes van het subtype 2b. Het exemplaar uit Assendelft is gemaakt van keramiek en afkomstig van de opgraving vindplaats 17. Het exemplaar uit Wapenveld is gemaakt van brons en is gevonden tijdens een veldkartering. De hierboven beschreven stukken zijn de enige restanten die in verband kunnen worden gebracht met de productie van orakelstaafjes in Nederland.

Mesoniveau

5. Wat is de context waarin orakelstaafjes worden gevonden?

In Nederland worden de meeste orakelstaafjes als oppervlaktevondst gedaan met behulp van een metaaldetector. Echter zijn enkele gevallen bekend waarin orakelstaafjes in context zijn aangetroffen. In het Nederlandse rivierengebied zijn dit de nederzettingen Geldermalsen-Hondsgemet, Gennep, Vleuten en Wijchen-De Tienakker.

Orakelstaafjes zijn ook bekend uit graven. In het Merovingische grafveld op de Donderberg te Rhenen is een mannengraf aangetroffen waarin één orakelstaafje is gevonden. Tot zover bekend is dit het enige exemplaar dat in Nederland afkomstig is in een grafcontext. In België, Duitsland, Engeland en Frankrijk zijn zowel mannen- als vrouwengraven bekend waar orakelstaafjes (in paren) zijn gevonden. Voor de staafjes in paren geldt dat vrijwel altijd één exemplaar versierd is en de ander onversierd.

Ook worden orakelstaafjes gevonden in bijzondere deposities. In Nederland zijn geen van deze voorbeelden bekend dus daarom wordt uitgeweken naar drie voorbeelden in het buitenland. In Illerup Ådal (Jutland, Denemarken) is één paar houten orakelstaafjes gevonden dat zich bevond in een metalen dubbel cilindrische koker. In het Duitse Beelen is een schatvondst gedaan waarin één paar orakelstaafjes is gevonden gemaakt van een koperlegering. Eén exemplaar is op beide kopse kanten versierd met een kruis en de ander is onversierd. In Marren is een zilveren orakelstaafjes gevonden in een vondstdepot.

6. Wat is de datering van orakelstaafjes in Nederland?

Bij het verzamelen van orakelstaafjes uit literatuur werd al snel duidelijk dat in Nederland vrij weinig archeologische contexten bekend zijn waarin orakelstaafjes zijn gevonden. Aan de hand van puur en alleen opgravingsgegevens was het niet mogelijk om de nieuw opgestelde typologische indeling te dateren. Hierom is uitgeweken naar Duits- en Franstalige literatuur waarin meer over de staafjes is gepubliceerd. In het literatuuronderzoek en de uitgeschreven referentietypen kan de dateringsargumentatie voor de desbetreffende subtypen worden teruggelezen, maar in PAN wordt een algemene datering van het hoofdtype aangehouden die van 100 tot 800 na Christus dateert. De begindatering is bepaald aan de hand een orakelstaafje van de opgraving Wateringen-Juliahof en de gietmal die gevonden is bij opgravingen van vindplaats 17 te Assendelft. Beide voorwerpen dateren tussen 50 en 150, maar in overleg met de opdrachtgever is een begindatering van 100 na Christus aangehouden. De einddatering is bepaald aan de hand van een orakelstaafje dat gevonden is in de vulling van een hutkom met daarin aardewerk dat uit de 7^e eeuw dateert.

Macroniveau

7. Welke typen orakelstaafjes zijn per periode te onderscheiden aan de hand van de vorm en het materiaal?

In Nederland zijn aan de hand van de vorm vier hoofdtypen te onderscheiden: cilinder, diablo, ton (Dickmann D) en meng (nieuw). Wanneer gekeken wordt naar de onderlinge verhoudingen van de staafjes vallen de cilinder- en diabolovormige groepen uiteen in twee subtypen: 1a cilinder_lang (Dickmann A), 1b cilinder_kort (Dickmann B) en 2a diablo_lang (Dickmann C), 2b diablo_kort (nieuw). De ton- en mengvormige staafjes zijn niet verder onder te verdelen in subcategorieën.

Voor de cilindervormige subtypen geldt: wanneer de lengte van het staafje gelijk is aan of groter dan 35,00 mm, dan valt het staafje onder dit subtype. Mocht de waarde kleiner zijn, dan valt het staafje onder cilinder_kort [03-02-02]. Voor de diabolovormige subtypen geldt: wanneer de lengte van het staafje gedeeld wordt door de breedte (breedste gedeelte) en de uitkomst is gelijk aan of groter dan 2,00, dan valt het staafje onder dit subtype. Mocht de uitkomst kleiner zijn, dan valt het staafje onder diablo_kort [03-02-04].

8. Wat is de geografische spreiding van orakelstaafjes binnen en buiten Nederland en wat zegt dit over de gebruikers ervan (Romeinen of Germanen)?

Wanneer naar de ruimtelijke verspreiding binnen Nederland gekeken wordt, valt op dat de meeste orakelstaafjes afkomstig zijn uit het rivierengebied, gevolgd door Noordwest-Friesland en daarna Groningen. Hier zitten verreweg de meeste exemplaren orakelstaafjes. Daarnaast is ook een wat lossere spreiding zichtbaar langs de rivier de IJssel en zijn enkele exemplaren afkomstig uit het westen van het land. Wat telkens opvalt is dat zowel binnen de drie kerngebieden als daarbuiten een connectie lijkt te bestaan met water en het voorkomen van orakelstaafjes. Ze bevinden zich langs rivieren en open water. Hetzelfde fenomeen geldt voor als we kijken naar de aangrenzende Duitse deelstaten Niedersachsen en Nordrhein-Westfalen. Ook daar zijn orakelstaafjes in de buurt van de Waddenzee en rivieren de Lippe en de Rijn e.d. aangetroffen. In Noord-Frankrijk bevinden de staafjes zich in het stroomgebied van de Maas en in België komen de staafjes voor in het stroomgebied van de Maas, maar ook bij de rivier de Schelde. The Isle of Wight ligt in het Kanaal tussen Engeland en Frankrijk en heeft logischer wijs een connectie met water, gezien het een eiland betreft.

Kortom, er lijkt een opvallende relatie te bestaan tussen de aanwezigheid water en de depositie van orakelstaafjes. Daarmee is niet gezegd dat er per se een rituele verbintenis tussen beide heeft bestaan, maar dat is ook niet geheel uitgesloten. Wanneer gekeken wordt naar de verschillende gebruikers die voorkomen in deze gebieden is niet op voorhand duidelijk dat orakelstaafjes alleen door Germanen wordt gebruikt. Vondsten uit de nederzettingen Wateringen-Juliahof en Geldermalsen-Hondsgemet tonen aan dat de staafjes gebruikt werden binnen de grenzen van het Romeinse Rijk. Wat wel opvalt is dat veel vondsten én dateren van de post-Romeinse

periode én in gebieden zijn aangetroffen in Nederland die buiten het Romeinse Rijk vielen; anders gezegd zijn dit allemaal Germaanse (of Frankische) gebruikers?

6.2 Beantwoording hoofdvraag

In de bovenstaande paragraaf is antwoord gegeven op de deelvragen die aan het begin van dit onderzoek zijn opgesteld. Deze deelvragen zijn nodig geweest om de hier onderstaande hoofdvraag te kunnen beantwoorden.

Wat is een orakelstaafje en wat is de verspreiding en context waarin orakelstaafjes worden gevonden?

Een orakelstaafje is een staafje van min of meer cilindrische vorm, gemaakt van een koperlegering, zilver, lood, bot, hout of keramiek en meestal voorzien van één of twee markeringen op de kopse kant(en) en soms markeringen op de lange zijde. In Nederland zijn aan de hand van de vorm en onderlinge verhoudingen zes subtypen te onderscheiden: “1a cilinder_lang”, “1b cilinder_kort”, “2a diablo_lang”, “2b diablo_kort”, “3 ton_kort” en “4 meng”. Wanneer naar de verspreidingskaarten gekeken wordt, zijn drie gebieden aan te wijzen waar de meeste orakelstaafjes zijn gevonden. Het Nederlandse rivierengebied presenteert het grootste aantal exemplaren, gevolgd door Noordwest-Friesland en daarna Groningen. Daarnaast is ook een wat lossere spreiding zichtbaar in het noorden van Gelderland en midden van Overijssel die grofweg de loop van de IJssel volgt. De grootste delen van Zuid- en Oost-Friesland, Drenthe, Limburg en Noord-Brabant blijven vooralsnog voor het grootste gedeelte leeg, en in de provincies Flevoland en Zeeland zijn helemaal geen exemplaren bekend. Naast de verspreiding in Nederland zijn ook exemplaren bekend in België, Denemarken, Duitsland, Engeland en Frankrijk. Veel van deze exemplaren zijn nodig geweest om de individuele subtypen te dateren, maar een onderzoek naar de verspreiding was niet het doel van dit onderzoek. De meeste voorbeelden van orakelstaafjes betreffen oppervlaktevondsten die zijn gedaan met behulp van een metaaldetector. Echter worden ze soms ook aangetroffen bij opgravingen. In Nederland zijn verder exemplaren bekend uit nederzettingen en één staafje dat afkomstig is uit een mannengraf, gevonden op de Donderberg te Rhenen. Vooralsnog betreft dit het enige orakelstaafje in Nederland dat in een grafcontext gevonden is. Wanneer uitgezoomd wordt naar het buitenland zijn onder andere nederzettingen in Denemarken en Duitsland aan te wijzen waar orakelstaafjes worden gevonden. In België, Duitsland, Engeland en Frankrijk zijn ook meer graven bekend waarin staafjes zijn aangetroffen. In Duitsland betreffen het voornamelijk vrouwengaven en zelden een mannengraf terwijl in België en Frankrijk meer mannen- dan vrouwengraven bekend zijn waarin staafjes werden gevonden. In Engeland is één grafcontext bekend waarin een man is begraven. Orakelstaafjes worden ook aangetroffen in bijzondere deposities zoals het depot van Illerup Ådal of het vondstdepot in Beelen en Marren.

Tot slot kan worden vermeld dat het orakelstaafje een interessante vondstcategorie betreft waar nog veel onderzoek aan nodig is. In dit afstudeeronderzoek is een eerste start gemaakt en worden handvaten gegeven voor het verder oppakken van onderzoek naar deze bijzondere vondstcategorie.

7. Aanbevelingen

In de onderstaande drie paragrafen worden per niveau (object-, context- en context vergelijkend niveau) aanbevelingen gegeven voor toekomstig onderzoek naar orakelstaafjes.

7.1 Objectniveau

Tijdens de inventariserende fase van dit afstudeeronderzoek zijn onder andere de gegevens uit PAN gehaald. Hierbij viel op dat van sommige exemplaren foto's van de kopse kant(en) ontbraken. Gezien de vondsten zich bij mensen thuis in zijn/haar collectie bevinden, was het voor deze exemplaren niet mogelijk om te bepalen of een kopse kant gemarkeerd is of niet. De vondstadministratoren van PAN dienen dus altijd, ook al is niets op de kopse kant te zien, een foto te maken van beide kopse kanten en van het zij aanzicht van de staafjes. Naast het maken van foto's zou het ook fijn zijn als in de opmerkingen wordt vermeld of, en wanneer aanwezig, welke markeringen op de kopse kant(en) is/zijn aangebracht om zo verwarring te voorkomen. Het foto-probleem geldt ook voor de database van de Nederlandse Bank, NUMIS. Veel records hebben geen foto's toegevoegd en soms moet alleen aan de hand van een beschrijving worden bepaald wat voor een voorwerp het precies betreft. De enkele foto's die nu in de database staan opgenomen zijn zwart-wit en van lage kwaliteit. Ook zijn de staafjes die zijn gefotografeerd vrijwel alleen van de zijkant genomen, en dan bovendien zijn dit zwart-wit foto's van een lage kwaliteit. Voor NUMIS geldt vrijwel hetzelfde als voor PAN, maar zij moeten nieuwe kleurenfoto's maken van een hogere resolutie, van zowel de zijkant als de kopse kanten.

Gezien PAN overgedragen gaat worden aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geldt deze aanbeveling voor hen. Momenteel wordt in PAN de term koperlegering gebruikt voor het aanduiden van alle koperlegeringen. Hiermee worden de materiaalcategorieën brons, koper en messing samengevoegd en dit zorgt voor verlies in data. Het zou interessant zijn om XRF-onderzoek uit te voeren op staafjes met dezelfde afmetingen (en markeringen) en zo mogelijk typen staafjes aan elkaar te koppelen als zijnde afkomstig van dezelfde productieplaats.

7.2 Contextniveau

Zoals diverse keren is aangegeven, is de opgraving van Assendelft vindplaats 17 nog niet uitgewerkt. Om de begindatering van het orakelstaafje te bevestigen dient de opgraving uitgewerkt te worden. Mogelijk is dit een mooi afstudeerscriptie voor een Saxion-student?

7.3 Context vergelijkend niveau

Het verschil in ruimtelijke spreiding van de cilindervormige- en diabolovormige staafjes is een interessant fenomeen, en zeker gezien ook ten noorden van de voormalige Romeinse rijksgrens twee gietmallen voor diabolovormige staafjes bekend zijn. Voor een masterstudent of wetenschapper is dit interessante materie om onderzoek naar te doen en over te schrijven.

Gezien in Duitsland voornamelijk vrouwengraven bekend zijn en in België, Engeland en Frankrijk voornamelijk mannengraven, is het de moeite waard om deze sites met elkaar te vergelijken in een wetenschappelijk artikel en zo mogelijk meer te weten te komen over het gebruik en functie van de staafjes.

Voor PAN is het handig om de relatieve verhoudingen tussen het aantal zoekers en vondsten per gemeente te inventariseren om zo een beter beeld te krijgen van het voorkomen van bepaalde vondsten en aantallen per regio.

Het loont om vakbladen, ledenbladen als 'De Detector Amateur' en 'The Coinhunter Company' te gebruiken als informatiebron en als vraagbaak. Voor mijn gevoel zijn er nog steeds archeologen die niets met de metaaldetectoristen te maken willen hebben, maar andersom ook. De mensen van PAN zijn een mooie brug tussen de 'amateuristische-' en de professionele wereld en hebben al flink bijgedragen in de verstandhouding tussen metaaldetectoristen en archeologen. Metaaldetectoristen zijn een belangrijke groep mensen die een groot draagvlak vormt voor de archeologie en bezitten een hoop kennis over de regio waar zij zoeken. Dit geldt tevens voor de internetfora. Houd de metaaldetectorist te vriend, deel de resultaten van jouw onderzoek en help elkaar verder op de weg van kenniswinst.

Literatuurlijst⁹¹

Klassieke bronnen

Tacitus, *De Origine et situ Germanorum*, ed. J.H. van Hal, 2011, Amsterdam.

Moderne bronnen

Aarts, J., 2003: Bronzen staafjes. Het grote vraagteken: betaalmiddel, of de grondstof voor muntjes?, *Detector Magazine* (De Detector Amateur 69), 16,18.

Ager, B., 2013: Une paire de bâtonnets en bronze de la période mérovingienne trouvée dans la tombe d'un "guerrier" anglo-saxon à Bowcombe Down, île de Wight (Angleterre), in C. Lorren (red.): *La Gaule, le monde insulaire et l'Europe du Nord au haut Moyen Âge. Actualité de l'archéologie en Normandie (V^e-Xe s.)*, Saint-Germain-en-Laye, 61-71.

Boer, R., de/M. Meffert/G. Scheijvens, 2019: *Archeologische Bodemvondsten. Jaarverslag Meldpunt Archeologische Bodemvondsten van de provincie Noord-Brabant, januari 2012 t/m december 2014*, 's-Hertogenbosch.

Broeke, P.W., van, den, 2014: Metaal, in P.W. van den Broeke (red.), *Archeologisch onderzoek in plangebied Lentse Plas. Proefsleuven en begeleiding, in de Landschapszone te Nijmegen-Noord*, Nijmegen (Archeologische Berichten Nijmegen – Rapport 48), 43-48.

Chys, F.A., van, der/C.K. Nooijen 2001: Metaal, in W.K. Vos/J.J. Lanzing (red.), *Houten-Zuid 'Het Archeologisch onderzoek op terrein 21'*, Bunschoten (ADC-rapport 36), 113-126.

Dickmann, E., 2003: Orakelstäbchen, in J. Hoops (Hrsg.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 22, Berlin/New York, 139-142.

Eggenstein, G., 2005: Die Römische Kaiserzeit in Westfalen, *Archäologie in Ostwestfalen* 9, 53-70.

Erdrich, M./H.M. van der Velde, 2007: Metalen voorwerpen uit Heeten, in H.M. van der Velde (red.), *Germanen, Franken en Saksen in Salland. Archeologisch en landschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het landschap en nederzittingsresten uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen in centraal Salland*, Amersfoort (ADC Monografie 1/ADC-rapport 675), 233-243.

Grünwald C., 1997: Stempel, Gewicht oder Orakel. Gedanken zur Funktion gemarkter Rundstäbe des frühen Mittelalters, in D. Bérenger (Hrsg.), *Archäologische Beiträge zur Geschichte Westfalens: Festschrift für Klaus Günther zum 65. Geburtstag*, Rahden, 207-217.

Halpaap, R., 1994: *Der Siedlungsplatz Soest-Ardey* (Bodenaltertümer Westfalens 30).

Hasselt, H./L. Gorissen, 2009: Germaanse orakelstaafjes, *The Coinhunter Magazine* 107, 34-40.

Heeren, S./A. Botman, in prep.: Metaal, in J. van Doesburg/S. Heeren (red.), *Wijk bij Duurstede-De Geer in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. De voorgeschiedenis van Dorestad*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten).

Heeren, S./J. Roymans, 2014: *Archeologisch onderzoek op de vindplaats van gouden munten en hakzilver uit de 5de eeuw bij Pey, gemeente Echt-Susteren*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 57).

Heeren, S., 2019: *Metaaldetectie in Nederland. Gedragscode en regels voor verantwoord gebruik van de metaaldetector in Nederland*, Amsterdam/Amersfoort.

⁹¹ De volgende publicaties zijn niet terug te vinden in de voetnoten in dit verantwoordingsdocument maar zijn wel gebruikt bij de analyse en inventarisatie van de dataset, en om die reden hier dus wel opgenomen: De Boer et al. 2019; Keizer 2015; Langen/Hommes 1998; Lugthart 2014; Lugthart 2015; Proos/Verlinde 1998; van der Roest 1992; Valk 2005; Wolf 1993; van Zwam 2017.

Heidinga, H.A./G.A.M. Offenberg, 1992: *Op zoek naar de vijfde eeuw: de Franken tussen Rijn en Maas*, Amsterdam.

Heirbaut, E.N.A./H. van Enckevort (red.), 2011: *De verdwenen villa van De Tienakker. Archeologisch onderzoek naar het Romeinse verleden van Wijchen*, Nijmegen (Archeologische Berichten Wijchen 4).

Helderman, E.J., 1971: Enige resultaten van vijftien jaar archeologisch onderzoek in de Zaanstreek. II. Romeinse tijd, *Westerheem* 20, 52-83.

Hendriksen, M., 2010: Metaal, in C.M.W den Hartog, *Appellaantje. LR55: Een vroegmiddeleeuwse nederzetting aan de Wilhelminalaan bij Vleuten*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 30), 95-116.

Hermesen, J.B.V., 2019: Inventarisatie orakelstaafjes, *Detector magazine* (De Detector Amateur 165), 16.

Hulst, R.S., 2000/2001: The Castellum at Arnhem-Meinerswijk: the Remains of Period 5, *BROB* 44, 397-438.

Kalmeijer, C.A., 1963: We zaten in de put, *Westerheem* 12, 145-151.

Keizer, A., 2015: Bodenvondsten uit de regio, in J.G. Borggreve/M.S. Bugter/B.C.M.B. Holtkamp/ Y.E. Jakobs-Lommers, *Culemborgse Voetnoten* (Culemborgse Voetnoten 55), 36-40.

Langen, G.J., de/H.W. Hommes, 1998: *Provincie Fryslân. Metaaldetectie Noord-Westergo 1992-1996*, Amsterdam (RAAP-rapport 298/BOM-rapport 22).

Langeveld, M., 2009: Metaal, in E. Eimermann (red.), *Cananefaatse boeren op de noordelijke oeverwal van de Gantel. Een archeologische opgraving aan de Juliahof te Wateringen, gemeente Westland*, ADC-rapport 822), 119-128.

Lugthart, G., 2014: De top 10 en het kippenvelmoment van: Jan Ringenaldus, *Detector Magazine* (De Detector Amateur 138), 10-13.

Lugthart, G., 2015: De top 10 en het kippenvelmoment van: Joop Roke, *Detector magazine* (De Detector Amateur 139), 10-12.

Nicolay, J.A.W., 2008: Metalen voorwerpen: van ijzeren nagel tot bronzen badflesje, in J.A.W. Nicolay, *Opgravingen bij Midlaren: 5000 jaar wonen tussen Hondsrug naar Hunzedal*, Groningen (Groningen Archaeological Studies 7) 363-387.

Nooijen, C., 2017: Metaal in R.C.A. Geerts (red.), *Natte voeten in de hoogwatergeul. Archeologisch onderzoek in het kader van de aanleg van de hoogwatergeul Veesen, Wapenveld, gemeente Heerde, Amersfoort* (ADC-rapport 4444), 144-156.

Nösler, D., 2018: Fibeln als Werkzeug. Die Verwendung von Fibeln zur Verzierung völkerwanderungszeitlicher Keramik in Niedersachsen, in A. Nieuwhof/E. Knol/J. Schokker (red.), *Fragmenten uit de rijke wereld van de archeologie. Opgedragen aan Ernst Taayke bij zijn afscheid als beheerder van het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis*, Jaarverslagen van de Vereniging voor terpenonderzoek 99, 113-124.

Pirling, R/M. Siepen, 2006: *Die Funde aus den römischen Gräbern von Krefeld-Gellep: Katalog der Gräber 6348-6361*, Stuttgart.

Proos, R.H.P./J. van der Roest/W. Tuyn, s.a.: Kruisstaafje of etalon? Een nieuwe maat uit oude tijden?, s.l. (ongepubliceerd artikel).

Proos, R.H.P/W.N. Tuyn/J. van der Roest, 1992: Oproep: staafgewichtjes, *Westerheem* jaargang 41-1, 238.

Proos, R.H.P/A.D. Verlinde, 1998: Raalte-Heeten, *Archeologische Kroniek van Overijssel over 1997* (Overijsselse Bijdragen 113), 160-164.

Renswoude, J., van, 2009: Catalogus metaal, in J. van Renswoude/J. Van Kerckhove (red.), *Opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet. Een inheemse nederzetting uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 35), 617-677.

Roest, J., van, der, 1992: *De collectie Wakker. Detectorvondsten uit de Nederbetuwe en de Tielerwaard II – Rump- “De Worden”*, s.l. (ongepubliceerd rapport).

Roymans, N.G.A.M./L. Verniers, 2010: Glazen La Tène-armbanden in het gebied van de Nederrijn. Typologie, chronologie en sociale interpretatie, *Archeobrief* jaargang 13-4, 22-31.

Taayke, E., 2010: Archeologische kroniek van Fryslân over 2009, in P. Bakker/J. Frieswijk/D. Jansen/G. Jensma/O. Knottnerus/H. Nijdam/E. Taayke, *De Vrije Fries. Jaarboek uitgegeven door het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur/Koninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis en Kultuer en de Fryske Akademy*, Leeuwarden (De Vrije Fries 90), 223-247.

Valk, T., 2005: Romeinse en vroeg-middeleeuwse vondsten van een grotendeels afgegraven terp bij Hallum, in G.J. de Langen/F. Veenman (red.), *Archeologische kroniek van Fryslân over 2003 en 2004*, Leeuwarden (De Vrije Fries 85), 213-215.

Verhelst, E., 2005: Metaal in E. Verhelst/M. Schurmans (red.), *Inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven Est-Rondweg*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 19), 35-46.

Vrielynck, O., 2013: Les bâtonnets d’oracle en Gaule mérovingienne, in *Vie archéologique* (Vie archéologique 71), 49-57.

Wagner, A./J. Ypey, 2011: *Das Gräberfeld auf dem Donderberg bei Rhenen: Katalog*. Sidestone Press.

Weiß-König, S., 2009: *Definitief Archeologisch Onderzoek Randweg te Didam*, Zevenaar.

Weterings, P., 2017: *Een bouwkuip vol Vechtense vondsten. Archeologische Begeleiding protocol Opgraven bij de bouw van het Nationaal Waterliniemuseum te Fort Vechten*, 's-Hertogenbosch/Deventer (BAAC-rapport A-12.0377).

Wolf, J.H., 1993: Herxen, een strategisch punt in Romeinse en Merovingische tijd, *Westerheem* jaargang 42-1, 172-176.

Zwam, A., van, 2017: Een bijzonder staafje uit de eerste eeuw, in *Tussen Maas & Erfdijk* 4, nummer 13, 10-11.

Afbeeldingverantwoording

- Figuur 1: De vondstadministratoren van PAN per regio (26-03-2020) (bron: <https://portable-antiquities.nl/pan/#/public/melden> op 03-04-2020).
- Figuur 2: De typologische indeling bij de aanvang van het PAN-project (bron: <https://portable-antiquities.nl/pan/#/public/reference-type/03-02#03-02> op 13-05-2019).
- Figuur 3: De typologische indeling van Dickmann. De typologie is ingedeeld op vorm (A-E), markeringen op de lange zijde (a-j) en markeringen op de kopse kant (1-15) (bron: Dickmann 2003, 139-40, figuur 20-22).
- Figuur 4: De typologische indeling van orakelstaafjes in Nederland (links) met een selectie van de meest voorkomende markeringen op de kopse kant(en) (rechts).
- Figuur 5: (in stukken gehakte) bronzen staafjes en een muntplaatje daterend uit het begin van de 5^e eeuw gevonden bij Wijchen-De Tienakker (bron: Heirbaut/van Enckevort 2011, 153, figuur 13.10).
- Figuur 6: Restanten van de muntproductie bij De Tienakker (bron: Heirbaut/van Enckevort 2011, 96, figuur 10.4).
- Figuur 7: Close up van Nedersaksisch aardewerk met kruismotief afkomstig uit Groß Lessen (Niedersachsen) (bron: Nösler 2018, 116, figuur 4).
- Figuur 8: Een dubbel-cilindrische koker met daarin twee orakelstaafjes uit Illerup Ådal (Oost-Jutland, Denemarken) (bron: Dickmann 2003, 141, figuur 23).
- Figuur 9: Een schatvondst uit Beelen (Nordrhein-Westfalen) waarop de voorgrond twee orakelstaafjes zichtbaar zijn (bron: <https://www.der-loewe.info/unsere-fruehe-geschichte-wurde-umgeschrieben> op 27-05-2020).
- Figuur 10: Vergelijking verspreiding bronnen.
- Figuur 11: Ruimtelijke verspreidingskaart van subtype 1a in Nederland.
- Figuur 12: Ruimtelijke verspreidingskaart van subtype 1b in Nederland.
- Figuur 13: Ruimtelijke verspreidingskaart van subtype 2a in Nederland.
- Figuur 14: Ruimtelijke verspreidingskaart van subtype 2b in Nederland.
- Figuur 15: Ruimtelijke verspreidingskaart van subtype 3 in Nederland.
- Figuur 16: Ruimtelijke verspreidingskaart van subtype 4 in Nederland.
- Figuur 17: Ruimtelijke verspreidingskaart in Nederland waar het subtype onbekend van is.
- Figuur 18: Vergelijking van staafjes afkomstig uit opgravingen of als oppervlaktevondst.
- Figuur 19: Vergelijking alle vondsten in PAN met verspreiding orakelstaafjes in Nederland (bron (deels): <https://portable-antiquities.nl/pan/#/publicshop/kaart> op 05-06-2020).
- Figuur 20: De typologische onderverdeling van orakelstaafjes in Nederland (links) en de meest voorkomende markeringen op de kopse kant(en) (rechts).
- Figuur 21: Vergelijking van de verspreiding van de subtype 1a en 2b.

Bijlagen

Bijlage 1: Oproep De Detector Amateur

Om te beginnen zal ik mijzelf even voorstellen. Mijn naam is Vick Hermesen, ik ben derdejaars student archeologie bij Saxion Hogescholen en ben sinds eind 2009 lid van de DDA.

Voor mijn afstudeeronderzoek ga ik een ruimtelijke verspreidingskaart maken van orakelstaafjes in Nederland. Orakelstaafjes zijn metalen staafjes die vaak vervaardigd zijn uit brons of zilver, maar er zijn ook exemplaren bekend van bot, lood en keramiek.¹ De staafjes zijn cilindrisch, diabolisch of licht conisch van vorm en zijn op de kopse kant vaak versierd met markeringen. De datering ligt tussen 200 en 650 n. Christus.^{2,3}

Over de functie van deze staafjes is veel speculatie. Tacitus schrijft in *Germania* 10 dat de Germanen takken van fruit dragende bomen gebruikten voor het vervaardigen van deze staafjes. Ze snijden stukken uit de tak en markeerden ze met tekens om vervolgens de toekomst te voorspellen. Dit werd gedaan met behulp van een soort dobbelspel waarbij de staafjes op een wit stuk stof in een willekeurige volgorde op de grond werden gegooid.⁴

Een andere mogelijkheid is dat de staafjes gebruikt werden gelijk aan het hedendaagse strootjes trekken. De diversiteit aan merktekens op de kopse kanten spelen hier mogelijk een rol in.⁵ Daarnaast zijn nog andere interpretaties als staafgeld, maatstaven en metaalbaar geopperd. Ik hoop dat dit onderzoek meer duidelijkheid geeft over de interpretatie van deze staafjes.

Heeft u zelf eens zo'n staafje gevonden? Dan hoor ik dit graag en zou ik hem graag meenemen in het onderzoek. Stuur hiervoor scherpe foto's op een witte achtergrond van de zijkant en beide kopse kanten van het staafje, met daarbij vermeld de lengte, breedte, massa, (globale) vindplaats en indien aanwezig

Figuur 1: voorbeeld orakelstaafje (www.bodemvondstenwereld.nl/topnummer:757606).

het PAN-nummer, naar: vick.hermesen@hotmail.com. U kunt uw orakelstaafjes ook laten fotograferen op onze najaars-ledendag.

Bij voorbaat dank voor de moeite en vanzelfsprekend houd ik u op de hoogte van de vorderingen binnen het onderzoek.

Met vriendelijke groet,
Vick Hermesen

¹ Dickmann 2003, 140.

² Hasselt/Gorissen 2009, 36.

³ Dickmann 2003, 141.

⁴ Delahaye 1997, 37.

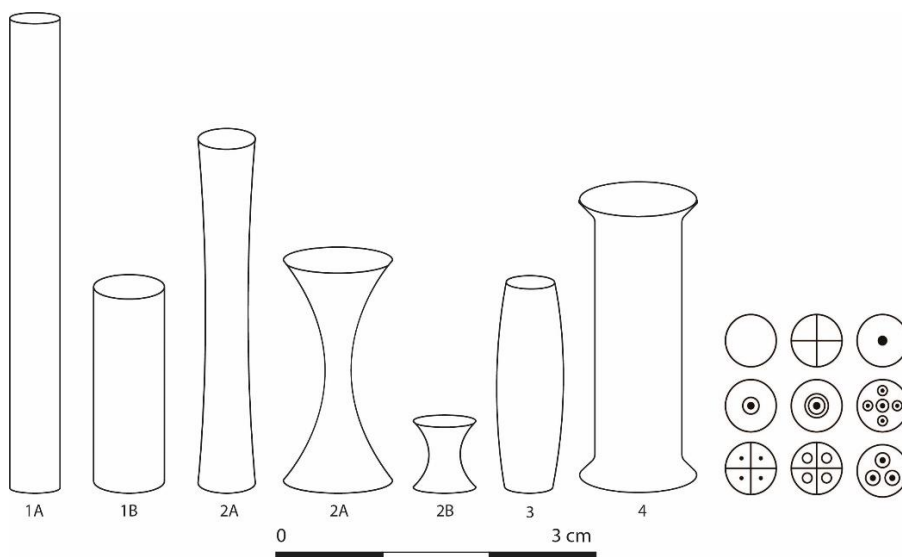
⁵ Hasselt/Gorissen 2009, 38.

Bijlage 2: Artikel orakelstaafjes De Detector Amateur

In nummer 165 heb ik een oproep geplaatst voor de inventarisatie van orakelstaafjes in Nederland in verband met mijn afstudeeronderzoek voor de opleiding archeologie bij Saxion University of Applied Sciences. In deze oproep heb ik gevraagd of mensen de gegevens van de door hun gevonden orakelstaafjes naar mij willen sturen zodat ik die exemplaren mee kon nemen in het onderzoek. Ik heb hier veel reacties opgehad en waarvoor mijn dank, want zonder jullie had ik dit afstudeeronderzoek niet kunnen schrijven! In dit artikel worden kort de resultaten van dit onderzoek besproken en voor een uitgebreidere uitleg kunt u terecht op de website van PAN⁹² (<https://portable-antiquities.nl/pan/#/public/reference-type/03-02#03-02>) of stuur mij een mailtje via vick.hermesen@hotmail.com.

Een orakelstaafje is een staafje van min of meer cilindrische vorm en meestal voorzien van één of twee markeringen op de kopse kant(en) en soms markeringen op de lange zijde. De lengte varieert van 7 tot 78 mm en de breedte van 3 tot 13 mm. Ze worden voornamelijk gemaakt van een koperlegering, maar zilver, lood, bot, hout en keramiek komen ook voor. Over de functie van het staafje is een lange tijd discussie geweest. In het verleden zijn de staafjes uiteenlopend geïnterpreteerd als gewichten, maatstaven, staafgeld, materiaalbaren of aardewerkstempels. Omdat de staafjes in veel verschillende gewichten en afmetingen voorkomen, lijkt een interpretatie als gewicht of maatstaf niet waarschijnlijk. Ook de interpretatie van materiaalbaar en staafgeld is onwaarschijnlijk, aangezien naast metalen staafjes, ook benen, houten en keramieken exemplaren worden gevonden. Een praktische betekenis lijkt men niet aan de staafjes te kunnen koppelen en daarom betreft het mogelijk een religieus- of spelobject. Tacitus beschrijft in *Germania* 10 dat de Germanen takken van fruitdragende bomen in stukken hakten en die daarna markeerden met tekens. Vervolgens werden de staafjes in willekeurige volgorde over een uitgespreide witte doek gegooid om voorspellingen te doen.⁹³ Het is mogelijk dat de staafjes ook gebruikt werden bij een methode dat lijkt op het hedendaagse strootje trekken, waarbij de markeringen op de kopse kanten gebruikt worden om een bepaalde beslissing te nemen.⁹⁴

Aan de hand van de vorm zijn vier hoofdtypen te onderscheiden: cilinder, diabolovorm, ton en meng. Wanneer gekeken wordt naar de onderlinge verhoudingen van de staafjes vallen de cilinder- en diabolovormige groepen uiteen in twee subtypen: 1a cilinder_lang, 1b cilinder_kort en 2a diabolovorm_lang, 2b diabolovorm_kort. De ton- en mengvormige staafjes zijn niet verder onder te verdelen in subcategorieën (figuur 20).

Figuur 20: De typologische onderverdeling van orakelstaafjes in Nederland (links) en de meest voorkomende markeringen op de kopse kant(en) (rechts).

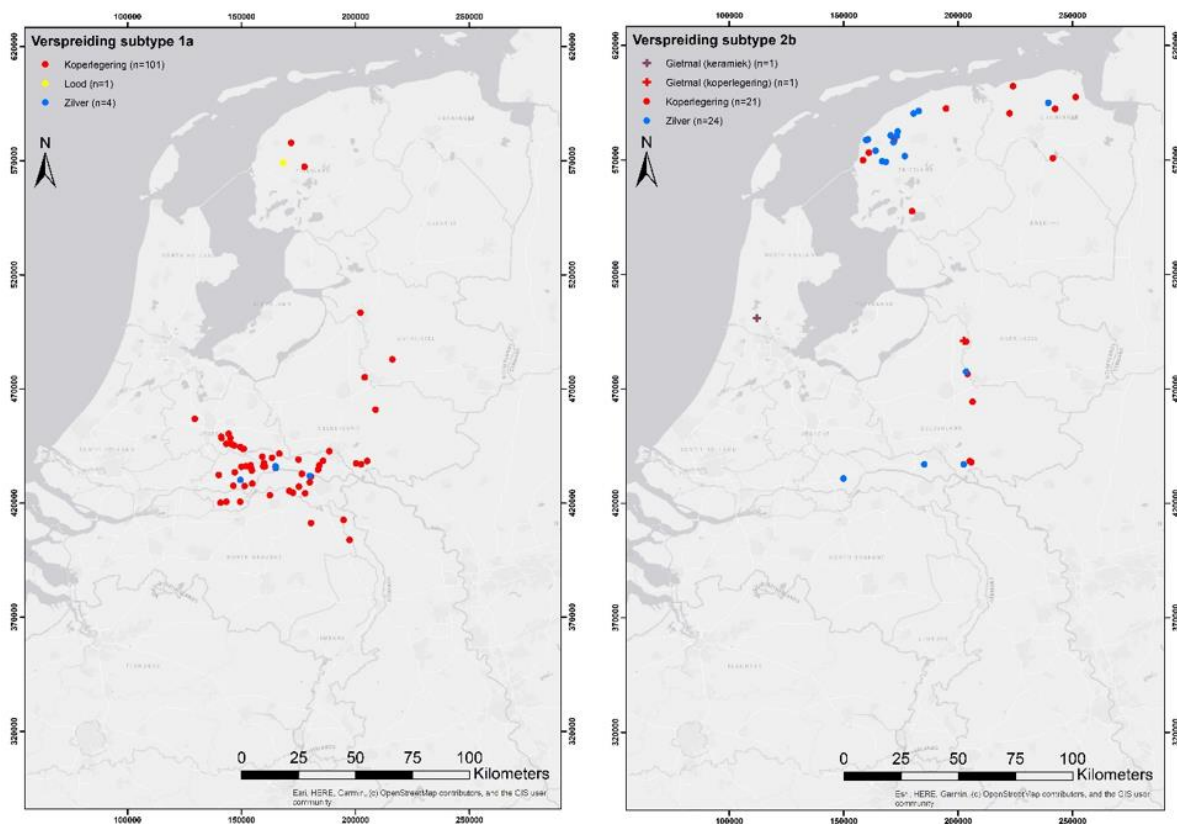
Met behulp van een ruimtelijke analyse kan worden geconcludeerd dat de meeste orakelstaafjes afkomstig zijn uit het rivierengebied en Noordwest-Friesland en dat ook uit Groningen en de gebieden langs de IJssel, grotere aantallen afkomstig zijn dan uit de rest van Nederland. In het westen van het land zijn twee orakelstaafjes en één

⁹² Graag wil ik Stijn Heeren bedanken voor het mede-auteurschap van de referentietypen waar dit artikel grotendeels op is gebaseerd.

⁹³ Dickmann 2003, 139-141.

⁹⁴ Hasselt/Gorissen 2009, 34-40.

gietsmal bekend. De grootste delen van Zuid- en Oost-Friesland, Drenthe, Limburg en Noord-Brabant blijven voornamelijk leeg, en in de provincies Flevoland en Zeeland zijn helemaal geen exemplaren bekend. Uit deze analyse is ook gebleken dat de cilindervormige staafjes veel meer voorkomen in het rivierengebied en dat de diabolovormige staafjes meer een oorsprong lijken te hebben in de noordelijke provincies (figuur 21).

Figuur 21: Vergelijking van de verspreiding van de subtype 1a en 2b.

In Nederland worden orakelstaafjes voornamelijk gevonden als oppervlaktevondst en hierdoor is het lastig om de opgestelde subtypen te dateren, maar je kunt er wel mooie verspreidingskaarten mee maken. Met behulp van een literatuurstudie is tot een algemene datering gekomen van 100-800 na Christus. De oudste datering die met zekerheid bekend is komt uit het Deense depot van Illerup Ådal (vroeg 3e eeuw). Aansluitend bij een 3e-eeuwse datering is een Nederlandse vondst uit Geldermalsen-Hondsgemet. Daar zijn drie staafjes gevonden waarvan één uit een te dateren context, namelijk de vulling van een waterput waarvan de gebruiksperiode uit de tweede helft van de 3e eeuw dateert.⁹⁵ Twee Nederlandse vondsten zouden ouder kunnen zijn. In het Noord-Hollandse Assendelft is bij vindplaats 17 een gietsmal van een staafje gevonden, maar de nederzetting is niet in detail uitgewerkt. In Wateringen-Juliahof is een staafje in tamelijk losse associatie met een spoor uit de late 1e of vroege 2e eeuw gevonden.⁹⁶ Andere Nederlandse vondsten dateren uit de 5e eeuw, zoals bijvoorbeeld in Gennep⁹⁷ en Wijchen-De Tienakker.⁹⁸ De jongste vondsten zijn afkomstig uit graven. Ze zijn gevonden in Nedersaksen, Nordrhein-Westfalen (Duitsland), Wallonië (België) en op het eiland Wight (Engeland) en lopen in datering uiteen van de 5e tot de vroege 7e eeuw.⁹⁹ De jongste en tevens enige Nederlandse grafcontext is die in het Merovingische rijengrafveld op de Donderberg te Rhenen. In graf 814 is een man begraven en het graf dateert tussen circa 640 en 670 na Christus.¹⁰⁰ Tenslotte is in Greven (Duitsland) een hutkom bekend waar in de vulling een orakelstaafje is gevonden samen met aardewerk dat dateert uit de 8e eeuw.¹⁰¹

⁹⁵ Van Renswoude/Van Kerckhove 2009, 667.

⁹⁶ Langeveld 2009, 40, 125.

⁹⁷ Heidinga/Offenberg 1992, 110.

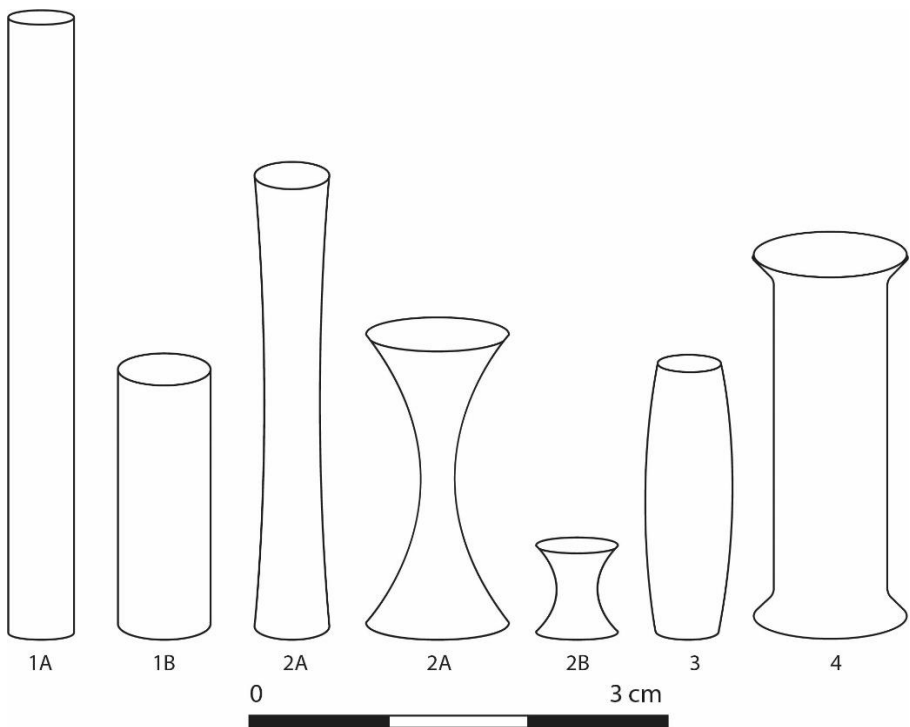
⁹⁸ Heirbaut/van Enkevort 2011, 94-97, 153.

⁹⁹ Grünewald 1997 214-5; Pirling/Siepen 2006, 456-7; Vrielynck 2013, 53; Ager 2013, 61, 63.

¹⁰⁰ Wagner & Ypey 2011, 576.

¹⁰¹ Grünewald 1997, 209, 211.

Bijlage 3: De volledig uitgeschreven referentietypen¹⁰²

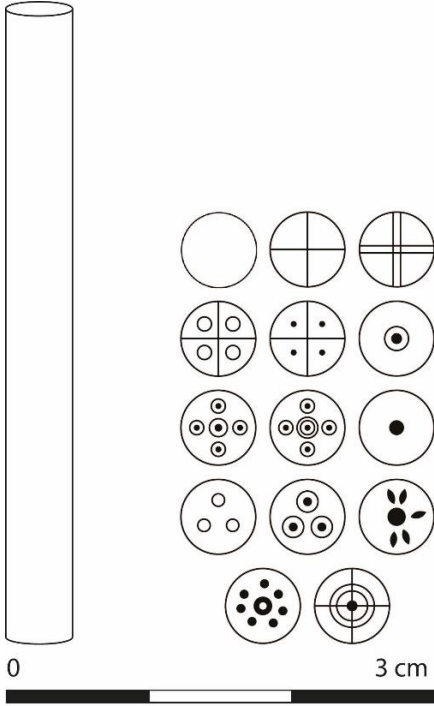
Functie	
PAN-type	orakelstaafje [03-02]
PAN-naam	Orakelstaafje [03-02]
Datering	100-800
Periode	Midden-Romeinse tijd (70/270) tot Vroege-Middeleeuwen C (725/900)
Definitie	(1) staafje van min of meer cilindrische vorm, (2) gemaakt van een koperlegering, zilver, lood, bot, hout of keramiek (3) en meestal voorzien van één of twee markeringen op de kopse kant(en) en soms markeringen op de lange zijde.
Toelichting	Interpretatie: de betekenis van de staafjes is lange tijd onduidelijk geweest. In het verleden zijn ze uiteenlopend geïnterpreteerd als gewichten, maatstaven, staafgeld, materiaalbaren of aardewerkstempels. Omdat de staafjes in veel verschillende gewichten en afmetingen voorkomen, lijkt een interpretatie als gewicht of maatstaf niet waarschijnlijk. Ook de interpretatie van materiaalbaar en staafgeld is onwaarschijnlijk, aangezien naast metalen staafjes, ook benen, houten en keramieken exemplaren worden gevonden. Een praktische betekenis lijkt men niet aan het staafje te kunnen koppelen. Daarom betreft het mogelijk een religieus- of spelobject. In 2003 beargumenteerde E. Dickmann dat het om zogenaamde orakelstaafjes gaat, die gebruikt werden bij het maken van beslissingen. Dit baseerde zij onder meer op Tacitus, die in Germania 10 beschrijft dat de Germanen takken van fruitdragende bomen in stukken hakten en die daarna markeerden met tekens. Vervolgens werden de staafjes in willekeurige volgorde over een uitgespreide witte doek gegooid om voorspellingen te doen. Het is mogelijk dat de staafjes ook gebruikt werden bij een methode die lijkt op het hedendaagse strootje trekken, waarbij de markeringen op de kopse kanten gebruikt worden om een bepaalde beslissing te nemen (Dickmann 2003, 139-141; Hasselt/Gorissen 2009, 34-40).

¹⁰² In elk referentietype zijn meerdere lege vakjes zichtbaar. Wanneer de verkorte versies van deze referentietypen op de PAN-website worden gepubliceerd, wordt in deze vakje de Engelse vertaling van het bovenstaande stukje geplaatst omdat de website ook een Engelse versie heeft.

	Dateringsargumentatie: In het Noord-Hollandse Assendelft is eind jaren 50, begin jaren 60 van de vorige eeuw vindplaats 17 opgegraven. Hier is de helft van een keramieken gietmal gevonden die gebruikt werd voor het gieten van diabolovormige staafjes van het subtype 2b. In de uitgaves van de Westerheem (Kalmeijer 1963, 148; Helderman 1971, 76) staat geen datering van vindplaats vermeld. De vindplaats is niet in detail uitgewerkt maar in Archis staat dat de site aan de hand van inheemse ruwwandige scherven van aardewerk tussen 50 en 150 na Christus wordt gedateerd (Archis 3, zaakidentificatienummer 3139377100, objectnummer 811057). Het is onduidelijk of er naast de indicatieve datering in de tweede helft van de 1^e eeuw en de eerste helft van de 2^e eeuw ook nog jongere vondsten zijn, zoals die wel in de regio voorkomen. Bij Wateringen-Juliahof is een nederzetting aangetroffen die uit meerdere fases bestaat. De eerste fase dateert vanaf de tweede helft van de 1^e eeuw en de laatste dateert tot in het begin van de 3^e eeuw. Bij de noordelijke standgreppel van een huis (WJ-01) is een fibula gevonden die tussen 70 en 170 na Christus dateert. Op de plek van de zuidelijke wandgreppel is een paardenbeslag aangetroffen dat vanaf 150 voorkomt en op deze plek is ook een gekromd bronzen staafje gevonden van subtype 2a dat aan twee kanten gemarkeerd is met een kruis. Aan de hand van de hierboven beschreven context wordt het staafje tussen 70 en 150 na Christus gedateerd (Langeveld 2009, 40, 125). Echter moet wel rekening worden gehouden met het feit dat het staafje niet in de greppel zelf is gevonden en het dus mogelijk ook later kan dateren. In het depot van Illerup Ådal (Jutland, Denemarken) is een dubbel cilindrische koker aangetroffen met hierin twee houten staafjes van het subtype 1b die vrijwel identiek zijn aan elkaar. Eén staafje heeft een horizontale inkeping op de lange zijde en de ander is ongemarkeerd. Aan de hand van wapens uit dezelfde context, wordt de koker met de bijbehorende staafjes tussen 200 en 210 na Christus gedateerd (Dickmann 2003, 140-1). In de Duitse deelstaat Niedersachsen is in Marren een depositie aangetroffen waarin een zilveren orakelstaafje is gevonden. Aan de hand van een munt van Decentius wordt de depositie in de tweede helft van de 4^e eeuw geplaatst. Het staafje is cilindervormig en heeft kegelvormige uiteinden (Grünwald 1997, 209, 216). In het Nederlandse rivierengebied zijn orakelstaafjes bekend die gevonden zijn in nederzettingen als Geldermalsen-Hondsgemet, Gennep en Wijchen-De Tienakker (van Renswoude/Van Kerckhove 2009, 667; Heidinga/Offenberg 1992, 110; Heirbaut/van Enkevort 2011, 94-97, 153). In Geldermalsen-Hondsgemet zijn drie staafjes gevonden waarvan één uit een te dateren context, namelijk de vulling van een waterput waarvan de gebruiksperiode uit de tweede helft van de 3e eeuw dateert, en hiermee wordt ook indirect het staafje gedateerd. Het staafje uit de waterput valt onder subtype 4. De staafjes uit Gennep en Wijchen-De Tienakker worden beide in de late 4^e eeuw/vroege 5^e eeuw na Christus gedateerd en vallen onder subtype 1a. Twee staafjes uit Vleuten vallen eveneens onder subtype 1a en zijn aangetroffen in een kuil met daarin 7^e-eeuws aardewerk (Hendriksen 2010, 108-109). De jongste vondsten zijn afkomstig uit graven en zijn hierdoor het meest betrouwbaar wanneer het op de dateringen aan komt. In het Duitse Niedersachsen en Nordrhein-Westfalen zijn orakelstaafjes uit graven bekend. De staafjes uit Niedersachsen zijn allemaal cilindrisch van vorm en behoren tot subtype 1a en 1b. De meeste exemplaren zijn gemaakt van been (5) en de overige (2) zijn gemaakt van een koperlegering. De voorbeelden uit de mannengraven (2) dateren tussen 425 en 600 en de overige exemplaren uit de vrouwengraven (5) dateren tussen 425 en 610. De staafjes uit Nordrhein-Westfalen zijn allemaal afkomstig uit vrouwengraven (4) en behoren tot subtype 1b. De meeste paren staafjes (2) zijn gemaakt van een
--	--

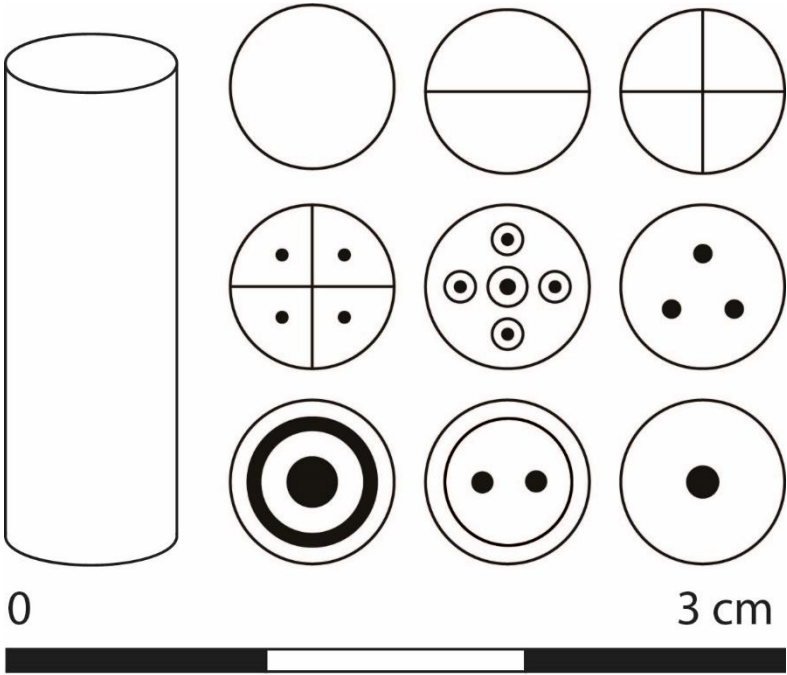
	koperlegering en één paar is gemaakt van bot (Grünwald 1997 214-5; Pirling/Siepen 2006, 456-7). In Noord-Frankrijk (2) en Oost-België (3) zijn graven bekend waar orakelstaafjes (in paren) zijn gevonden (Vrielynck 2013, 53). In tegenstelling tot de graven uit Duitsland zijn hier voornamelijk mannengraven (3) bekend en minder vaak vrouwgraven (2) waarin orakelstaafjes zijn aangetroffen. De staafjes zijn allemaal cilindrisch van vorm en behoren tot subtype 1a. De meeste exemplaren (4) zijn gemaakt van een koperlegering en een voorbeeld is vervaardigd uit bot. De mannengraven dateren tussen 475 en 550 en de vrouwengraven dateren tussen 575 en 600 (Vrielynck 2013, 51-2). Op het Engelse eiland Wight is in een mannengraf één paar orakelstaafjes gevonden van subtype 1a dat qua datering vergeleken wordt met de staafjes uit het Duitse Liebenau (600-610). Ze zijn vervaardigd van een koperlegering en hebben ten tijde van de depositie hoogstwaarschijnlijk in een buidel gezeten (Ager 2013, 61,63). In het Merovingische rijengravelveld op de Donderberg te Rhenen is een graf opgegraven (nummer 814) waarin een man is begraven met een ongemarkeerd orakelstaafje van subtype 1a. Het graf dateert tussen circa 640 en 670 na Christus (Wagner & Ypey 2011, 576). Voor zover bekend is dit het enige bekende orakelstaafje uit Nederland dat in een grafcontext is gevonden. Ten slotte is in Greven (Duitsland) een hutkom bekend waar in de vulling een orakelstaafje is gevonden samen met aardewerk dat dateert uit de 8e eeuw (Grünwald 1997, 209, 211). Figuur: Vick Hermesen Auteurs: Vick Hermesen, Stijn Heeren, met dank aan René Proos en Annet Botman. Variabele kenmerken: (1) de lengte varieert van 7 tot 78 mm en de breedte varieert van 3 tot 13 mm; (2) de exacte vorm loopt uiteen van strak cilindrisch tot ton- en diaboolvorm; (3) op de kopse kanten komen diversen markeringen voor maar er zijn ook ongemarkeerde exemplaren bekend; (4) de meeste staafjes worden vervaardigd van een koperlegering, maar er zijn ook exemplaren bekend van zilver, lood, bot, keramiek en hout. Verspreiding: het merendeel van de metalen staafjes komt uit het Nederlandse riviereengebied, het aangrenzend Nordrhein-Westfalen en ten noorden hiervan (Oost- en Noord-Nederland, het Duitse Niedersachsen en Denemarken). Ook ten zuiden van Nederland, in Oost-België en Noord-Frankrijk, zijn exemplaren bekend die voornamelijk afkomstig zijn uit graven. Ten westen van Nederland is op het Engelse eiland Wight een mannengraf gevonden waarin een paar orakelstaafjes is aangetroffen. In Richborough (Engeland) is een benen exemplaar gevonden maar hiervan is verder geen informatie voorhanden (Small Finds No. 3585, AML No. 96004237; courtesy Roland Cobbett).
Verwijzingen	- Ager, B., 2013: Une paire de bâtonnets en bronze de la période mérovingienne trouvée dans la tombe d'un "guerrier" anglo-saxon à Bowcombe Down, île de Wight (Angleterre), in C. Lorren (red.): <i>La Gaule, le monde insulaire et l'Europe du Nord au haut Moyen Âge. Actualité de l'archéologie en Normandie (V^e-Xe s.)</i>, Saint-Germain-en-Laye, 61-71. http://www.worldcat.org/oclc/865070637 - Dickmann, E., 2003: Orakelstäbchen, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 2-22, 139-141. http://www.worldcat.org/oclc/492537926 - Grünwald C., 1997: Stempel, Gewicht oder Orakel. Gedanken zur Funktion gemarkter Rundstäbe des frühen Mittelalters, in D. Béranger (Hrsg.), <i>Archäologische Beiträge zur Geschichte Westfalens: Festschrift für Klaus Günther zum 65. Geburtstag</i>, Rahden, 207-217. http://www.worldcat.org/oclc/247734326

	- Hasselt, H., & L. Gorissen, 2009: Germaanse orakelstaafjes, <i>The Coinhunter Magazine</i> 107, 34-40. http://www.worldcat.org/oclc/73123206 - Heidinga, H.A./G.A.M. Offenbergh, 1992: <i>Op zoek naar de vijfde eeuw: de Franken tussen Rijn en Maas</i>, Amsterdam. http://www.worldcat.org/oclc/231640055 - Heirbaut, E.N.A./H. van Enkevort (red.), 2011: <i>De verdwenen villa van De Tienakker. Archeologisch onderzoek naar het Romeinse verleden van Wijchen</i>, Nijmegen (Archeologische Berichten Wijchen 4). http://www.worldcat.org/oclc/757768905 - Helderma, E.J., 1971: Enige resultaten van vijftien jaar archeologisch onderzoek in de Zaanstreek. II. Romeinse tijd, <i>Westerheem</i> 20, 52-83. http://www.worldcat.org/oclc/1071974276 - Hendriksen, M., 2010: Metaal, in C.M.W den Hartog, <i>Appellaantje. LR55: Een vroegmiddeleeuwse nederzetting aan de Wilhelminalaan bij Vleuten</i>, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 30), 95-116. http://www.worldcat.org/oclc/654199734 - Kalmeijer, C.A., 1963: We zaten in de put, <i>Westerheem</i> 12, 145-151. http://www.worldcat.org/oclc/1071974276 - Langeveld, M., 2009: Metaal, in E. Eimermann (red.), <i>Cananefaatse boeren op de noordelijke oeverwal van de Gantel. Een archeologische opgraving aan de Juliahof te Wateringen, gemeente Westland</i>, ADC-rapport 822). http://www.worldcat.org/oclc/429176015 - Pirling, R/M. Siepen, 2006: <i>Die Funde aus den Römischen Gräbern von Krefeld-Gellep: Katalog der Gräber 6348-6361</i>, Stuttgart. http://www.worldcat.org/oclc/1152864516 - Renswoude, J., van, 2009: Catalogus metaal, in J. van Renswoude/J. Van Kerckhove (red.), <i>Opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet. Een inheemse nederzetting uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd</i>, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 35), 617-677. http://www.worldcat.org/oclc/426028163 - Vrielynck, O., 2013: Les bâtonnets d'oracle en Gaule mérovingienne, in <i>Vie archéologique</i> (Vie archéologique 71), 49-57. http://www.worldcat.org/oclc/865070637 - Wagner, A./J. Ypey, 2011: <i>Das Gräberfeld auf dem Donderberg bei Rhenen: Katalog</i>. Sidestone Press. http://www.worldcat.org/oclc/967110222
--	---

Functie	
PAN-type	[03-02-01] 0 3 cm
PAN-naam	orakelstaafje type 1a
Datering	100-670
Periode	Midden-Romeinse tijd (70/270) tot Vroege-Middeleeuwen B (525/725)
Definitie	(1) lange cilindervormige staaf (2) die meestal voorzien is van één of twee markeringen op de kopse kant(en); (3) wanneer de lengte van het staafje gelijk aan of groter dan 35,00 mm is, dan valt het staafje onder dit subtype. Mocht de waarde kleiner zijn, dan valt het staafje onder subtype 1b [03-02-02]; (4) dit type komt overeen met Dickmann A.
Toelichting	Interpretatie: de betekenis van de staafjes is lange tijd onduidelijk geweest. In het verleden zijn ze uiteenlopend geïnterpreteerd als gewichten, maatstaven, staafgeld, materiaalbaren of aardewerkstempels. Omdat de staafjes in veel verschillende gewichten en afmetingen voorkomen, lijkt een interpretatie als gewicht of maatstaf niet waarschijnlijk. Ook de interpretatie van materiaalbaar en staafgeld is onwaarschijnlijk, aangezien naast metalen staafjes, ook benen, houten en keramieken exemplaren worden gevonden. Een praktische betekenis lijkt men niet aan het staafje te kunnen koppelen. Daarom betreft het mogelijk een religieus- of spelobject. In 2003 beargumenteerde E. Dickmann dat het om zogenaamde orakelstaafjes gaat, die gebruikt werden bij het maken van beslissingen. Dit baseerde zij onder meer op Tacitus, die in Germania 10 beschrijft dat de Germanen takken van fruitdragende bomen in stukken hakten en die daarna markeerden met tekens. Vervolgens werden de staafjes in willekeurige volgorde over een uitgespreide witte doek gegooid om voorspellingen te doen. Het is mogelijk dat de staafjes ook gebruikt werden bij een methode die lijkt op het hedendaagse strootje trekken, waarbij de markeringen op de kopse kanten gebruikt worden om een bepaalde beslissing te nemen (Dickmann 2003, 139-141; Hasselt/Gorissen 2009, 34-40). Dateringsargumentatie: orakelstaafjes van dit subtype zijn niet bekend in de vroege sites die bij het hoofdtype staan beschreven onder de dateringsargumentatie. Hierdoor is de begindatering van het hoofdtype aangehouden bij de begindatering van dit subtype.

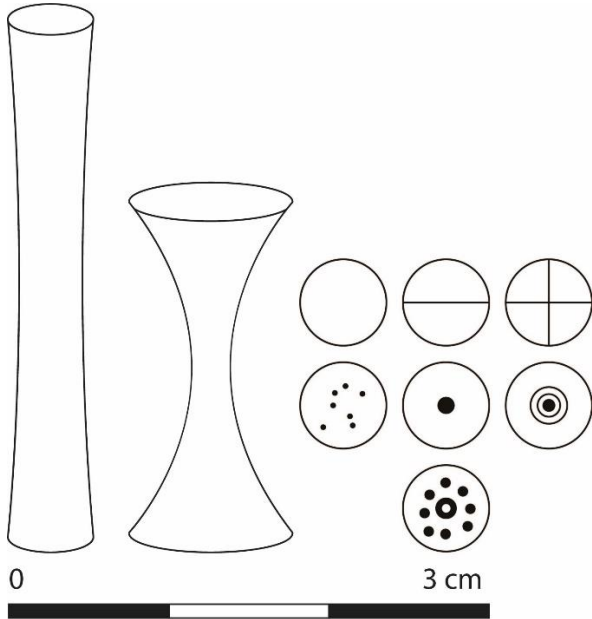
	Bij opgravingen in Heeten-De Telgen is een orakelstaafje gevonden dat aan één kopse kant gemarkeerd is met twee ondiepe punten. Gezien vondsten uit de 5e eeuw en Vroege-Middeleeuwen vooralsnog ontbreken of schaars zijn, mag worden aangenomen dat het staafje tussen de late 2e eeuw en (vroeg?) 4e eeuw gedateerd (Erdrich/van der Velde 2007, 239, 243). In het Duitse Nordrhein-Westfalen zijn orakelstaafjes uit nederzettingen als Borken-West, Kamen-Westick en Castrop-Rauxel bekend die voornamelijk zijn gemaakt van een koperlegering (9) maar ook enkele gevallen van been (3). Alle staafjes zijn gevonden in een tijdshorizont die dateert tussen 425 en 450. Echter moet rekening worden gehouden met het feit dat in deze horizont ook materiaal is gevonden dat dateert tot in de Karolingische periode en dat de staafjes dus ook later dan 450 kunnen dateren (Grünwald 1997, 209, 214-5). In Beelen is een schatvondst gedaan waarin onder andere één paar orakelstaafjes is gevonden die gemaakt zijn van een koperlegering. De schatvondst wordt gedateerd tussen 450 en 525 (Grünwald 1997, 211, 214). In het Nederlandse riviereengebied zijn orakelstaafjes bekend uit de nederzettingen Gennep en Wijchen (Heidinga/Offenberg 1992, 110; Heirbaut/van Enkevort 2011, 94-97, 153) welke dateren uit de late 4e eeuw/vroege 5e eeuw. Bij opgravingen in Houten (terrein 21) zijn twee staafjes gevonden, waarvan één tot dit subtype behoort. Aan de hand van parallellen uit Gennep worden de staafjes in de Laat-Romeinse tijd geplaatst (van der Chys/Nooijen 2001, 118). Bij het Utrechtse Vleuten is één paar vrijwel identieke staafjes aangetroffen die gemaakt is van een koperlegering. De staafjes zijn aangetroffen in een kuil die waarschijnlijk bij een nederzetting hoort met daarin aardewerk dat dateert uit de 7e eeuw (Hendriksen 2010, 108-109). De jongste vondsten zijn afkomstig uit graven. In het Duitse Niedersachsen zijn paren orakelstaafjes bekend die in grafcontext zijn aangetroffen (Grünwald 1997 214-5). In Westerwanna zijn twee vrouwengraven en één mannengraf bekend waar in elk graf één paar benen orakelstaafjes is gevonden. De staafjes worden aan de hand van een tijdshorizont waar een Laat-Romeins gordelbeslag in is gevonden, in het tweede kwart van de 5e eeuw na Christus gedateerd (Grünwald 1997, 209, 215). Een kleine 80 kilometer verderop is in Issendorf een vrouwengraf gevonden waarin één paar orakelstaafjes is gevonden. De staafjes zijn gemaakt van een koperlegering en het graf wordt rond 500 na Christus gedateerd (Grünwald 1997, 211, 214). In Noord-Frankrijk (2) en Oost-België (3) zijn ook graven bekend waar orakelstaafjes (in paren) zijn gevonden (Vrielynck 2013, 53). In tegenstelling tot de graven uit Duitsland zijn hier meer mannen- (3) dan vrouwengraven (2) bekend waar orakelstaafjes van dit subtype (in paren) zijn aangetroffen. Wat opvalt is dat de staafjes uit de mannengraven allemaal in een buideltje zaten toen ze zijn gedeponneerd (Vrielynck 2013, 51-2). De mannengraven dateren tussen 470 en 550. De staafjes uit deze graven zijn voornamelijk gemaakt van een koperlegering (2) en één voorbeeld is gemaakt van been (Vrielynck 2013, 51-2). De vrouwengraven dateren tussen 575 en 600 en zijn allemaal van een koperlegering. In het Waalse Tournai (Doornik) zijn tijdens de opgraving van de Kathedraal van Doornik drie orakelstaafjes verzameld. Eén is afkomstig uit een zogenaamde context van 'zwarte aarde' die men tijdens de Merovingische periode heeft verzameld of teruggebracht naar de plaats van een klooster. Naast Merovingisch materiaal, is in deze context ook Romeins materiaal gevonden. De twee andere exemplaren zijn helaas gevonden in een niet te dateren context (Vrielynck 2013, 52-3). Op het eiland Wight (Engeland) is in een mannengraf één paar orakelstaafjes gevonden dat qua datering vergeleken wordt met de staafjes uit het Duitse Liebenau (600-610). Ze zijn vervaardigd van een koperlegering en hebben ten tijde van de
--	--

	depositie hoogstwaarschijnlijk in een buidel gezeten (Ager 2013, 61,63). Dit fenomeen is ook bekend uit Noord-Frankrijk en Oost-België (Vrielynck 2013, 51-2). Ook in Nederland is één graf bekend waarin een orakelstaafje is gevonden. In het Merovingische rijengrafveld op de Donderberg te Rhenen is een mannengraf (814) gevonden waarin een ongemarkeerd orakelstaafje is gevonden. Aan de hand van de context is dit graf tussen circa 640-670 na Christus gedateerd (Wagner & Ypey 2011, 576). Figuur: Vick Hermesen Auteurs: Vick Hermesen, Stijn Heeren, met dank aan René Proos en Annet Botman. Variabele kenmerken: (1) de lengte varieert van 35 tot 78 mm en de breedte varieert van 3 tot 9 mm; (2) de meeste staafjes zijn op twee kanten gemarkeerd, maar ongemarkeerde staafjes komen ook voor; (3) de meeste staafjes zijn gemaakt van een koperlegering, maar zilver, lood, bot en hout komen ook voor. Verspreiding: het merendeel van de metalen staafjes komt uit het Nederlandse rivierengebied en het aangrenzend Nordrhein-Westfalen. In de gebieden noordelijk hiervan, Oost- en Noord-Gelderland, Noordwest-Friesland, het Duitse Niedersachsen (Grünwald 1997, 209). Ook ten zuiden van Nederland in Oost-België en Noord-Frankrijk (Vrielynck 2013, 53) en ten westen van Nederland op het eiland Wight te Engeland (Ager 2013, 61) zijn staafjes bekend.
Verwijzingen	- Ager, B., 2013: Une paire de bâtonnets en bronze de la période mérovingienne trouvée dans la tombe d'un "guerrier" anglo-saxon à Bowcombe Down, île de Wight (Angleterre), in C. Lorren (red.): <i>La Gaule, le monde insulaire et l'Europe du Nord au haut Moyen Âge. Actualité de l'archéologie en Normandie (V^e-Xe s.)</i>, Saint-Germain-en-Laye, 61-71. http://www.worldcat.org/oclc/865070637 - Chys, F.A., van, der/C.K. Nooijen 2001: Metaal, in W.K. Vos/J.J. Lanzing (red.), <i>Houten-Zuid 'Het Archeologisch onderzoek op terrein 21'</i>, Bunschoten (ADC-rapport 36), 113-126. http://www.worldcat.org/oclc/67178166 - Dickmann, E., 2003: Orakelstäbchen, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 2-22, 139-141. http://www.worldcat.org/oclc/492537926 - Erdrich, M./H.M. van der Velde, 2007: Metalen voorwerpen uit Heeten, in H.M. van der Velde (red.), <i>Germanen, Franken en Saksen in Salland. Archeologisch en landschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het landschap en nederzittingsresten uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen in centraal Salland</i>, Amersfoort (ADC Monografie 1/ADC-rapport 675). http://www.worldcat.org/oclc/225861883 - Grünwald C., 1997: Stempel, Gewicht oder Orakel. Gedanken zur Funktion gemarkter Rundstäbe des frühen Mittelalters, in D. Bérenger (Hrsg.), <i>Archäologische Beiträge zur Geschichte Westfalens: Festschrift für Klaus Günther zum 65. Geburtstag</i>, Rahden, 207-217. http://www.worldcat.org/oclc/247734326 - Hasselt, H., & L. Gorissen, 2009: Germaanse orakelstaafjes, <i>The Coinhunter Magazine</i> 107, 34-40. http://www.worldcat.org/oclc/73123206 - Hendriksen, M., 2010: Metaal, in C.M.W den Hartog, <i>Appellatie. LR55: Een vroegmiddeleeuwse nederzetting aan de Wilhelminalaan bij Vleuten</i>, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 30), 95-116. http://www.worldcat.org/oclc/654199734 - Vrielynck, O., 2013: Les bâtonnets d'oracle en Gaule mérovingienne, in <i>Vie archéologique</i> (Vie archéologique 71), 49-57. http://www.worldcat.org/oclc/865070637 - Wagner, A./J. Ypey, 2011: <i>Das Gräberfeld auf dem Donderberg bei Rhenen: Katalog</i>. Sidestone Press. http://www.worldcat.org/oclc/967110222

Functie	
PAN-type	[03-02-02] 0 3 cm
PAN-naam	orakelstaafje type 1b
Datering	100-800
Periode	Midden-Romeinse tijd (70/270) tot Vroege-Middeleeuwen C (725/900)
Definitie	(1) korte cilindervormige staaf, (2) die meestal voorzien is van één of twee markeringen op de kopse kant(en); (3) wanneer de lengte van het staafje gelijk aan of kleiner dan 34,99 mm is, dan valt het staafje onder dit subtype. Mocht de waarde groter zijn, dan valt het staafje onder subtype 1a [03-02-01]; (4) dit type komt overeen met Dickmann B.
Toelichting	Interpretatie: de betekenis van de staafjes is lange tijd onduidelijk geweest. In het verleden zijn ze uiteenlopend geïnterpreteerd als gewichten, maatstaven, staafgeld, materiaalbaren of aardewerkstempels. Omdat de staafjes in veel verschillende gewichten en afmetingen voorkomen, lijkt een interpretatie als gewicht of maatstaf niet waarschijnlijk. Ook de interpretatie van materiaalbaar en staafgeld is onwaarschijnlijk, aangezien naast metalen staafjes, ook benen, houten en keramieken exemplaren worden gevonden. Een praktische betekenis lijkt men niet aan het staafje te kunnen koppelen. Daarom betreft het mogelijk een religieus- of spelobject. In 2003 beargumenteerde E. Dickmann dat het om zogenaamde orakelstaafjes gaat, die gebruikt werden bij het maken van beslissingen. Dit baseerde zij onder meer op Tacitus, die in Germania 10 beschrijft dat de Germanen takken van fruitdragende bomen in stukken hakten en die daarna markeerden met tekens. Vervolgens werden de staafjes in willekeurige volgorde over een uitgespreide witte doek gegooid om voorspellingen te doen. Het is mogelijk dat de staafjes ook gebruikt werden bij een methode die lijkt op het hedendaagse strootje trekken, waarbij de markeringen op de kopse kanten gebruikt worden om een bepaalde beslissing te nemen (Dickmann 2003, 139-141; Hasselt/Gorissen 2009, 34-40). Dateringsargumentatie: de oudst bekende staafjes zijn afkomstig uit het depot van Illerup Ådal (Jutland, Denemarken). Hier is een dubbel cilindrische koker aangetroffen met hierin twee houten orakelstaafjes. Wanneer de staafjes met elkaar vergeleken worden heeft één staafje een horizontale inkeping op de lange zijde en de ander is ongemarkeerd. In dezelfde context zijn wapens gedeponeerd en aan de hand hiervan

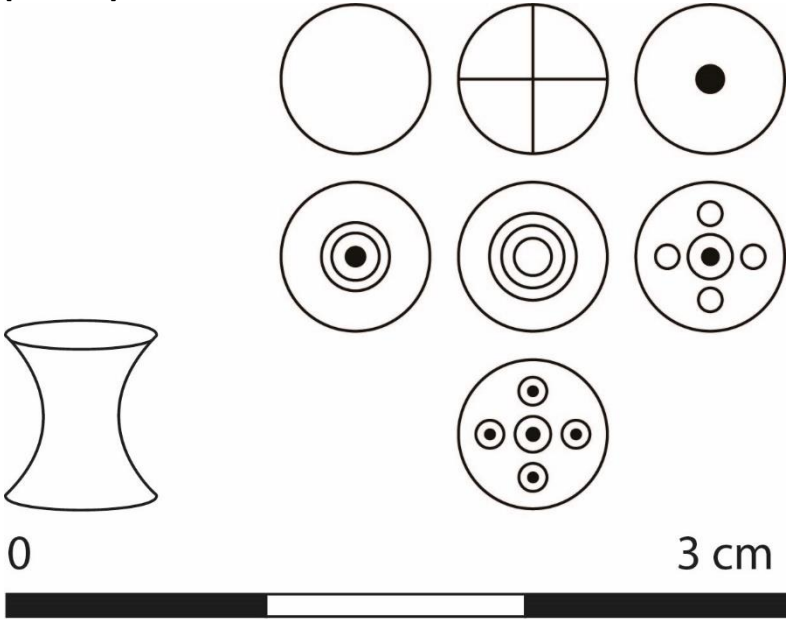
	wordt de koker met bijbehorende staafjes tussen 200 en 210 na Christus gedateerd (Dickmann 2003, 140-141). In het Overijsselse Heeten is tijdens opgravingen bij De Telgen een orakelstaafje gevonden dat aan één kopse kant gemarkeerd is met een kruis. Gezien vondsten uit de 5e eeuw en Vroege-Middeleeuwen vooralsnog ontbreken of schaars zijn in Heeten-De Telgen, mag worden aangenomen dat het staafje tussen de late 2e eeuw en (vroeg?) 4e eeuw wordt gedateerd (Erdrich/van der Velde 2007, 238, 243). In het Duitse Krefeld-Gellep is een vrouwengraf aangetroffen dat dateert tussen 350 en 400. Hierin zijn twee vrijwel identieke orakelstaafjes gevonden die gemaakt zijn van een koperlegering. Eén staafje is gemarkeerd met een dubbelkruis op beide kopse kanten en de ander is ongemarkeerd (Pirling/Siepen 2006, 456-7). Bij de nederzetting Soest-Ardey is een orakelstaafje gevonden dat gemaakt is van een koperlegering en waarvan wordt aangegeven dat het minimaal uit de 4e eeuw dateert (Halpaap 1994, 203-4); Grünewald 1997, 215). In het Duitse Westerwanna is een vrouwengraf aangetroffen en in Bliedersdorf een mannengraf, waar in elk graf één benen orakelstaafje is gevonden. De staafjes worden aan de hand van een tijdshorizont waar een Laat-Romeins gordelbeslag in is gevonden, in de tweede kwart van de 5e eeuw gedateerd (Grünewald 1997, 209, 215). In het Duitse Liebenau is een vrouwengraf aangetroffen dat dateert tussen 600 en 610 waarin twee vrijwel identieke staafjes zijn gevonden. De staafjes zijn gemaakt van een koperlegering en lagen op kniehooft van de overledene parallel aan elkaar, en dat doet vermoeden dat ze ten tijde van de begraafing in een buiten hebben gezeten. Dit fenomeen is al bekend van mannengraven uit Oost-België, Noord-Frankrijk en Engeland (Vrielynck 2013, 51-2; Ager 2013, 61). In de nederzetting Castrop-Rauxel is één benen staafje gevonden die aan de hand van dezelfde tijdshorizont als hierboven beschreven in de tweede kwart van de 5e eeuw wordt geplaatst (Grünewald 1997, 209, 215). Grünewald beschrijft ook twee vrouwengraven uit Beckum waar in ieder graf één paar staafjes is gevonden (1x been; 1x koperlegering), maar helaas wordt hier geen datering bij vermeld (Grünewald 1997, 214-5). In het Duitse Greven is een hutkom aangetroffen waarin een orakelstaafje is gevonden dat gemaakt is van een koperlegering. In de hutkom is naast het staafje ook aardewerk gevonden dat dateert uit de 8e eeuw (Grünewald 1997, 209, 211). Figuur: Vick Hermesen Auteurs: Vick Hermesen, Stijn Heeren, met dank aan René Proos en Annet Botman. Variabele kenmerken: (1) de lengte varieert van 17 tot 35,99 mm en de breedte varieert van 3 tot 10 millimeter; (2) de meeste staafjes zijn op twee kanten gemarkeerd, maar ongemarkeerde staafjes komen ook voor; (3) de meeste staafjes zijn gemaakt van een koperlegering, maar zilver, bot en hout komen ook voor. Verspreiding: het merendeel van de metalen staafjes komt uit het Nederlandse rivierengebied en het aangrenzend Nordrhein-Westfalen, en verder ook nog in Oost- en Noord-Gelderland, Noord-Drenthe, het Westelijk deel van Friesland, Noord-Groningen, het Duitse Niedersachsen en Denemarken.
Verwijzingen	- Dickmann, E., 2003: Orakelstäbchen, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 2-22, 139-141. http://www.worldcat.org/oclc/492537926 - Erdrich, M./H.M. van der Velde, 2007: Metalen voorwerpen uit Heeten, in H.M. van der Velde (red.), <i>Germanen, Franken en Saksen in Salland. Archeologisch en landschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het landschap en</i>

	<i>nederzettingsresten uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen in centraal Salland</i>, Amersfoort (ADC Monografie 1/ADC-rapport 675). http://www.worldcat.org/oclc/225861883 - Grünewald C., 1997: Stempel, Gewicht oder Orakel. Gedanken zur Funktion gemarkter Rundstäbe des frühen Mittelalters, in D. Bérenger (Hrsg.), <i>Archäologische Beiträge zur Geschichte Westfalens: Festschrift für Klaus Günther zum 65. Geburtstag</i>, Rahden, 207-217. http://www.worldcat.org/oclc/247734326 - Halpaap, R., 1994: <i>Der Siedlungsplatz Soest-Ardey</i> (Bodenaltertümer Westfalens 30). http://www.worldcat.org/oclc/495354465 - Hasselt, H., & L. Gorissen, 2009: Germaanse orakelstaafjes, <i>The Coinhunter Magazine</i> 107, 34-40. http://www.worldcat.org/oclc/73123206 - Pirling, R/M. Siepen, 2006: <i>Die Funde aus den Römischen Gräbern von Krefeld-Gellep: Katalog der Gräber 6348-6361</i>, Stuttgart. http://www.worldcat.org/oclc/1152864516 - Vrielynck, O., 2013: Les bâtonnets d'oracle en Gaule mérovingienne, in <i>Vie archéologique</i> (Vie archéologique 71), 49-57. http://www.worldcat.org/oclc/865070637
--	--

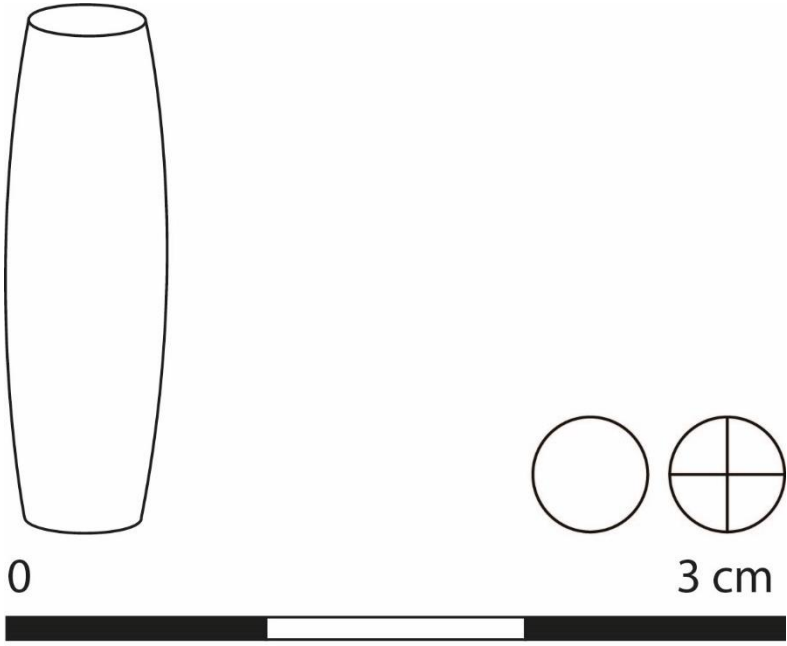
Functie	
PAN-type	[03-02-03] 0 3 cm
PAN-naam	orakelstaafje type 2a
Datering	100-600
Periode	Midden-Romeinse tijd (70/270) tot Vroege-Middeleeuwen B (525/725)
Definitie	(1) lange diabolovormige staaf (2) die meestal voorzien is van één of twee markeringen op de kopse kant(en); (3) wanneer de lengte van het staafje gedeeld wordt door de breedte (breedste gedeelte) en de uitkomst is gelijk aan of groter dan 2,00, dan valt het staafje onder dit subtype. Mocht de uitkomst kleiner zijn, dan valt het staafje onder subtype 2b [03-02-04]; (4) dit type komt overeen met Dickmann C.
Toelichting	Interpretatie: de betekenis van de staafjes is lange tijd onduidelijk geweest. In het verleden zijn ze uiteenlopend geïnterpreteerd als gewichten, maatstaven, staafgeld, materiaalbaren of aardewerkstempels. Omdat de staafjes in veel verschillende gewichten en afmetingen voorkomen, lijkt een interpretatie als gewicht of maatstaf niet waarschijnlijk. Ook de interpretatie van materiaalbaar en staafgeld is onwaarschijnlijk, aangezien naast metalen staafjes, ook benen, houten en keramieken exemplaren worden gevonden. Een praktische betekenis lijkt men niet aan het staafje te kunnen koppelen. Daarom betreft het mogelijk een religieus- of spelobject. In 2003 beargumenteerde E. Dickmann dat het om zogenaamde orakelstaafjes gaat, die gebruikt werden bij het maken van beslissingen. Dit baseerde zij onder meer op Tacitus, die in Germania 10 beschrijft dat de Germanen takken van fruitdragende bomen in stukken hakten en die daarna markeerden met tekens. Vervolgens werden de staafjes in willekeurige volgorde over een uitgespreide witte doek gegooid om voorspellingen te doen. Het is mogelijk dat de staafjes ook gebruikt werden bij een methode die lijkt op het hedendaagse strootje trekken, waarbij de markeringen op de kopse kanten gebruikt worden om een bepaalde beslissing te nemen (Dickmann 2003, 139-141; Hasselt/Gorissen 2009, 34-40). Dateringsargumentatie: bij Wateringen-Juliahof is een nederzetting aangetroffen die uit meerdere fases bestaat. De eerste fase dateert vanaf de tweede helft van de 1^e eeuw en de laatste fase dateert tot in het begin van de 3^e eeuw. Bij de noordelijke standgreppel van een huis (WJ-01) is een fibula gevonden die tussen 70 en 170 na Christus dateert. Op de plek van de zuidelijke wandgreppel is een paardenbeslag aangetroffen dat vanaf 150 voorkomt en op deze plek is ook een gekromd bronzen

	staafje gevonden dat aan twee kanten gemarkeerd is met een kruis. Aan de hand van de hierboven beschreven context wordt het staafje tussen 70 en 150 na Christus gedateerd (Langeveld 2009, 40, 125). Echter moet wel rekening worden gehouden met het feit dat het staafje niet in de greppel zelf gevonden is, en het mogelijk ook later kan dateren. In het Overijsselse Heeten is tijdens opgravingen op De Hordelman een zilveren orakelstaafje aangetroffen dat geen markeringen heeft. Gezien vondsten uit de 5^e eeuw en Vroege-Middeleeuwen vooralsnog ontbreken of schaars zijn in Heeten, mag worden aangenomen dat het staafje tussen de late 2e eeuw en (vroeg?) 4e eeuw gedateerd (Erdrich/van der Velde 2007, 239, 243). In de Duitse deelstaat Nordrhein-Westfalen zijn in de nederzettingen Kamen-Westick en Paderborn-Hoppenhof beide één orakelstaafje gevonden die gemaakt zijn van een koperlegering. Het staafje uit Kamen-Westick is gevonden in een tijdshorizont die aan de hand van een Laat-Romeins gordelbeslag in het tweede kwart van de 5e eeuw wordt gedateerd (Grünwald 1997, 209, 214-6). Het staafje uit Paderborn-Hoppenhof is gevonden in een hutkom die dateert tussen de late keizertijd en de volksverhuizingstijd (Grünwald 1997, 211, 215). Een stuk oostelijker, in het Duitse deelstaat Saksen-Anhalt, is in de gemeente Stößen een graf aangetroffen dat tussen 500 en 600 dateert en waarin vermoedelijk een man is begraven. In het graf is één ongemarkeerd orakelstaafje gevonden dat gemaakt is van een koperlegering. Figuur: Vick Hermesen Auteurs: Vick Hermesen, Stijn Heeren, met dank aan René Proos en Annet Botman. Variabele kenmerken: (1) de lengte varieert van 11 tot circa 35 mm en de breedte varieert van 5 tot 11mm; (2) in tegenstelling tot de andere subtypen hebben de meeste exemplaren geen markering op de kopse kant, hierop volgt de kruismarkering (voor de overige markering zie bovenstaand figuur); (3) de meeste staafjes zijn gemaakt van een koperlegering, maar zilver en lood komen ook voor. Verspreiding: het merendeel van de metalen staafjes komt uit Noordwest-Friesland, maar ook in de gebieden oostelijk hiervan, in Noord-Drenthe, Noord-Groningen en het Duitse Niedersachsen zijn exemplaren bekend. Een stuk zuidelijker, in Gelderland, Zuid-Holland (Langeveld 2009, 125) en Oost-België (Vrielynck 2013, 53) zijn eveneens exemplaren van dit subtype gevonden.
Verwijzingen	- Dickmann, E., 2003: Orakelstäbchen, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 2-22, 139-141. http://www.worldcat.org/oclc/492537926 - Erdrich, M./H.M. van der Velde, 2007: Metalen voorwerpen uit Heeten, in H.M. van der Velde (red.), <i>Germanen, Franken en Saksen in Salland. Archeologisch en landschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het landschap en nederzittingsresten uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen in centraal Salland</i>, Amersfoort (ADC Monografie 1/ADC-rapport 675). http://www.worldcat.org/oclc/225861883 - Grünwald C., 1997: Stempel, Gewicht oder Orakel. Gedanken zur Funktion gemarkter Rundstäbe des frühen Mittelalters, in D. Bérenger (Hrsg.), <i>Archäologische Beiträge zur Geschichte Westfalens: Festschrift für Klaus Günther zum 65. Geburtstag</i>, Rahden, 207-217. http://www.worldcat.org/oclc/247734326 - Hasselt, H., & L. Gorissen, 2009: Germaanse orakelstaafjes, <i>The Coinhunter Magazine</i> 107, 34-40. http://www.worldcat.org/oclc/73123206 - Langeveld, M., 2009: Metaal, in E. Eimermann (red.), <i>Cananefaatsse boeren op de noordelijke oeverwal van de Gantel. Een archeologische opgraving aan de Juliahof te Wateringen, gemeente Westland</i>, ADC-rapport 822). http://www.worldcat.org/oclc/429176015

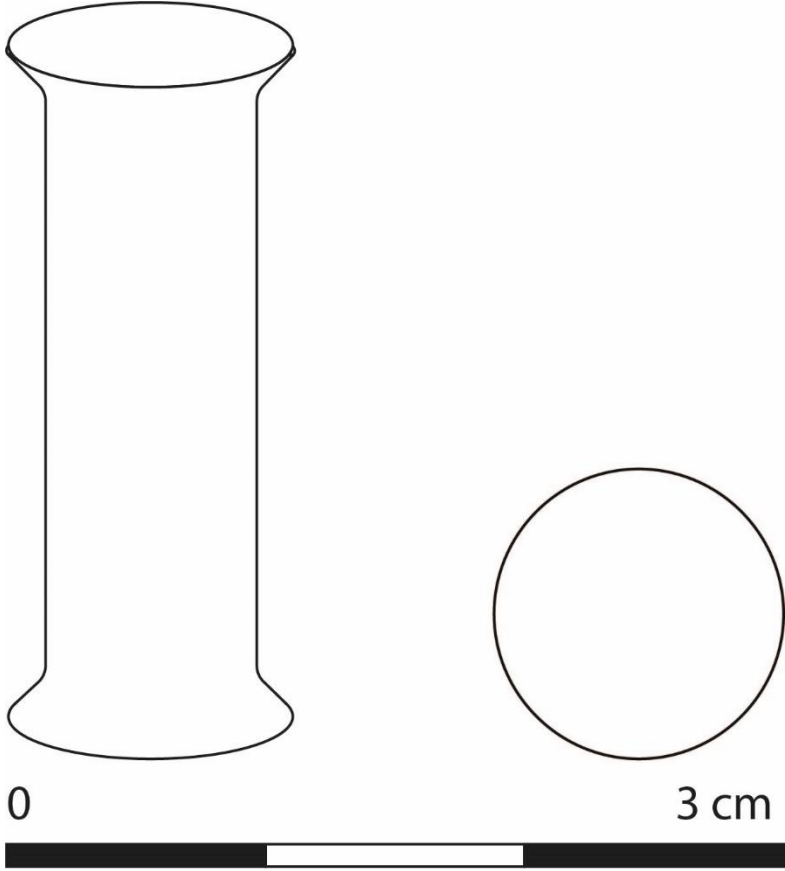
	- Vrielynck, O., 2013: Les bâtonnets d'oracle en Gaule mérovingienne, in <i>Vie archéologique</i> (Vie archéologique 71), 49-57. http://www.worldcat.org/oclc/865070637
--	---

Functie	
PAN-type	[03-02-04]
PAN-naam	orakelstaafje type 2b
Datering	100-800
Periode	Midden-Romeinse tijd 70/270) tot Vroege-Middeleeuwen C (725/900)
Definitie	(1) korte, brede diabolovormige staaf, (2) die meestal voorzien is van één of twee markeringen op de uiteinden. (3) wanneer de lengte van het staafje gedeeld wordt door de breedte (breedste gedeelte) en de uitkomst is gelijk aan of kleiner dan 1,99, dan valt het staafje onder dit subtype. Mocht de uitkomst groter zijn, dan valt het staafje onder subtype 2a [03-02-03]; (4) dit type staat niet in de typologie van Dickmann beschreven.
Toelichting	Interpretatie: de betekenis van de staafjes is lange tijd onduidelijk geweest. In het verleden zijn ze uiteenlopend geïnterpreteerd als gewichten, maatstaven, staafgeld, materiaalbaren of aardewerkstempels. Omdat de staafjes in veel verschillende gewichten en afmetingen voorkomen, lijkt een interpretatie als gewicht of maatstaf niet waarschijnlijk. Ook de interpretatie van materiaalbaar en staafgeld is onwaarschijnlijk, aangezien naast metalen staafjes, ook benen, houten en keramieken exemplaren worden gevonden. Een praktische betekenis lijkt men niet aan het staafje te kunnen koppelen. Daarom betreft het mogelijk een religieus- of spelobject. In 2003 beargumenteerde E. Dickmann dat het om zogenaamde orakelstaafjes gaat, die gebruikt werden bij het maken van beslissingen. Dit baseerde zij onder meer op Tacitus, die in Germania 10 beschrijft dat de Germanen takken van fruitdragende bomen in stukken hakten en die daarna markeerden met tekens. Vervolgens werden de staafjes in willekeurige volgorde over een uitgespreide witte doek gegooid om voorspellingen te doen. Het is mogelijk dat de staafjes ook gebruikt werden bij een methode die lijkt op het hedendaagse strootje trekken, waarbij de markeringen op de kopse kanten gebruikt worden om een bepaalde beslissing te nemen (Dickmann 2003, 139-141; Hasselt/Gorissen 2009, 34-40). Dateringsargumentatie: In het Noord-Hollandse Assendelft is eind jaren 50, begin jaren 60 van de vorige eeuw vindplaats 17 opgegraven. Hier is de helft van een keramieken gietmal gevonden die gebruikt werd voor het gieten van diabolovormige staafjes. In de uitgaves van de Westerheem (Kalmeijer 1963, 148; Helderman 1971, 76) staat geen datering van vindplaats vermeld, maar in Archis staat dat de vindplaats aan de hand van inheemse ruwwandige scherven van aardewerk tussen 50 en 150

	wordt gedateerd (Archis 3, zaakidentificatienummer 3139377100, objectnummer 811057). De nederzetting is niet in detail uitgewerkt, dus het is onduidelijk of er naast de indicatieve datering in de tweede helft van de 1^e eeuw en de tweede helft van de 2^e eeuw ook nog jongere vondsten zijn, zoals die wel in de regio voorkomen. Ook in het Gelderse Wapenveld is de helft van een gietmal gevonden die gebruikt werd voor het gieten van diabolovormige staafjes. Deze gietmal is gemaakt van brons en ondanks dat het niet in archeologische context is aangetroffen, wordt het gedateerd tussen de Laat-Romeinse tijd en de Vroege-Middeleeuwen A (Archis 3, zaakidentificatienummer 2878063100, objectnummer 813251). Naast de hierboven beschreven gietmallen zijn geen orakelstaafjes van dit subtype bekend die in een gedateerde archeologische context zijn gevonden. Hierdoor is de einddatering van het hoofdtype aangehouden voor de einddatering van dit subtype. In de typologie van Dickmann (2003) staat dit type niet beschreven.
	Figuur: Vick Hermesen Auteurs: Vick Hermesen en Stijn Heeren, met dank aan René Proos en Annet Botman.
	Variabele kenmerken: (1) de lengte varieert van circa 7,5 tot 21,5 mm en de breedte varieert van 6 tot 13 mm; (2) de meeste staafjes zijn in tegenstelling tot de andere subtypen ongemarkeerd; (3) de meeste staafjes zijn vervaardigd uit zilver, maar exemplaren van een koperlegering komen ook regelmatig voor.
	Verspreiding: het merendeel van de metalen staafjes komt uit de westelijke helft van Friesland. Oostelijk hiervan, in Noord-Groningen en Noord-Drenthe, zijn ook enkele exemplaren bekend. Bij opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet zijn twee staafjes van dit type gevonden, maar helaas niet in een te dateren context (van Renswoude 2009, 677, figuur 18.3, nummer 40-41). Ook ten noorden hiervan, in Noord- en Oost-Gelderland zijn staafjes van dit subtype bekend. Naast de verspreiding van de staafjes, zijn van dit subtype twee delen van gietmallen bekend. Eén hiervan is gevonden in het Gelderse Wapenveld en is vervaardigd uit brons (Archis 3, zaakidentificatienummer 2878063100, objectnummer 813251) en een is afkomstig het Noord-Hollandse Assendelft en is gemaakt van keramiek (Helderman 1971, 76, figuur 19; Kalmeijer 1963, 148, figuur 6; Archis 3, zaakidentificatienummer 3139377100, objectnummer 811057).
Verwijzingen	- Dickmann, E., 2003: Orakelstäbchen, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 2-22, 139-141. http://www.worldcat.org/oclc/492537926 - Hasselt, H., & L. Gorissen, 2009: Germaanse orakelstaafjes, The Coinhunter Magazine 107, 34-40. http://www.worldcat.org/oclc/73123206 - Helderman, E.J., 1971: Enige resultaten van vijftien jaar archeologisch onderzoek in de Zaanstreek. II. Romeinse tijd, <i>Westerheem</i> 20, 52-83. http://www.worldcat.org/oclc/1071974276 - Kalmeijer, C.A., 1963: We zaten in de put, <i>Westerheem</i> 12, 145-151. http://www.worldcat.org/oclc/1071974276 - Renswoude, J., van, 2009: Catalogus metaal, in J. van Renswoude/J. Van Kerckhove (red.), <i>Opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet. Een inheemse nederzetting uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd</i>, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 35), 617-677. http://www.worldcat.org/oclc/426028163

Functie	
PAN-type	[03-02-07]
PAN-naam	orakelstaafje type 3
Datering	100-800
Periode	Midden-Romeinse tijd (70/270) tot Vroege-Middeleeuwen C (725/900)
Definitie	(1) korte tonvormige staaf, (2) die meestal voorzien is van twee markeringen op de uiteinden; (3) dit type komt overeen met Dickmann D.
Toelichting	Interpretatie: de betekenis van de staafjes is lange tijd onduidelijk geweest. In het verleden zijn ze uiteenlopend geïnterpreteerd als gewichten, maatstaven, staafgeld, materiaalbaren of aardewerkstempels. Omdat de staafjes in veel verschillende gewichten en afmetingen voorkomen, lijkt een interpretatie als gewicht of maatstaf niet waarschijnlijk. Ook de interpretatie van materiaalbaar en staafgeld is onwaarschijnlijk, aangezien naast metalen staafjes, ook benen, houten en keramieken exemplaren worden gevonden. Een praktische betekenis lijkt men niet aan het staafje te kunnen koppelen. Daarom betreft het mogelijk een religieus- of spelobject. In 2003 beargumenteerde E. Dickmann dat het om zogenaamde orakelstaafjes gaat, die gebruikt werden bij het maken van beslissingen. Dit baseerde zij onder meer op Tacitus, die in Germania 10 beschrijft dat de Germanen takken van fruitdragende bomen in stukken hakten en die daarna markeerden met tekens. Vervolgens werden de staafjes in willekeurige volgorde over een uitgespreide witte doek gegooid om voorspellingen te doen. Het is mogelijk dat de staafjes ook gebruikt werden bij een methode die lijkt op het hedendaagse strootje trekken, waarbij de markeringen op de kopse kanten gebruikt worden om een bepaalde beslissing te nemen (Dickmann 2003, 139-141; Hasselt/Gorissen 2009, 34-40). Dateringsargumentatie: Van dit subtype zijn geen voorbeelden uit archeologische context bekend. Om deze reden zijn de begin- en einddatering van het hoofdtype aangehouden voor de begin- en einddatering van dit subtype. Figuur: Vick Hermesen Auteurs: Vick Hermesen, Stijn Heeren, met dank aan René Proos en Annet Botman.

	Variabele kenmerken: (1) de lengte varieert van circa 22 tot 29 millimeter en de breedte varieert van 4,5 tot 7 millimeter; (2) ongemarkeerd en gemarkeerd komen vrijwel even vaak voor; (3) vervaardigd uit brons en zilver.
	Verspreiding: een staafje is bekend in het Nederlandse rivierengebied en een ander exemplaar is gevonden in Noordwest-Friesland. Dickmann beschrijft dit type ook in haar typologie, dus dit type komt ook voor in de door haar onderzochte gebieden (Dickmann 2003, 139).
Verwijzingen	- Dickmann, E., 2003: Orakelstäbchen, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 2-22, 139-141. http://www.worldcat.org/oclc/492537926 - Hasselt, H., & L. Gorissen, 2009: Germaanse orakelstaafjes, The Coinhunter Magazine 107, 34-40. http://www.worldcat.org/oclc/73123206
Links	http://www.worldcat.org/oclc/159813036

Functie	
PAN-type	[03-02-06]
PAN-naam	orakelstaafje type 4
Datering	100-800
Periode	Midden Romeinse Tijd (70-270) tot Vroege-Middeleeuwen C (725/900)
Definitie	(1) korte hoofdzakelijk cilindervormige staaf met sterke verbreding van beide uiteinden, (2) die voor zover nu bekend, altijd ongemarkeerd is; (3) dit type staat niet in de typologie van Dickmann beschreven.
Toelichting	Interpretatie: de betekenis van de staafjes is lange tijd onduidelijk geweest. In het verleden zijn ze uiteenlopend geïnterpreteerd als gewichten, maatstaven, staafgeld, materiaalbaren of aardewerkstempels. Omdat de staafjes in veel verschillende gewichten en afmetingen voorkomen, lijkt een interpretatie als gewicht of maatstaf niet waarschijnlijk. Ook de interpretatie van materiaalbaar en staafgeld is onwaarschijnlijk, aangezien naast metalen staafjes, ook benen, houten en keramieken exemplaren worden gevonden. Een praktische betekenis lijkt men niet aan het staafje te kunnen koppelen. Daarom betreft het mogelijk een religieus- of spelobject. In 2003 beargumenteerde E. Dickmann dat het om zogenaamde orakelstaafjes gaat, die gebruikt werden bij het maken van beslissingen. Dit baseerde zij onder meer op Tacitus, die in Germania 10 beschrijft dat de Germanen takken van fruitdragende bomen in stukken hakten en die daarna markeerden met tekens. Vervolgens werden de staafjes in willekeurige volgorde over een uitgespreide witte doek gegooid om voorspellingen te doen. Het is mogelijk dat de staafjes ook gebruikt werden bij een methode die lijkt op het hedendaagse strootje trekken, waarbij de markeringen op de kopse kanten gebruikt worden om een bepaalde beslissing te nemen (Dickmann 2003, 139-141; Hasselt/Gorissen 2009, 34-40).

	Dateringsargumentatie: bij opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet is een orakelstaafje aangetroffen in de vulling van een waterput waarvan de gebruikperiode uit de tweede helft van de 3 ^e eeuw dateert, en daarmee indirect het staafje dus ook (van Renswoude 2009, 677, figuur 18.3, nummer 42). Gezien één voorbeeld van dit subtype in een archeologische context is aangetroffen en de datering hiervan binnen de begin- en einddatering van het hoofdtype valt, is bij dit subtype de begin- en einddatering van het hoofdtype aangehouden.
	Figuur: Vick Hermesen Auteurs: Vick Hermesen, Stijn Heeren, met dank aan René Proos en Annet Botman.
	Variabele kenmerken: (1) de lengte varieert van 17 tot 29 mm en de breedte varieert van 7 tot 12 mm; (2) voor zover bekend zijn geen van deze staafjes gemarkeerd op de kopse kanten; (3) de meeste staafjes worden vervaardigd uit zilver, maar exemplaren gemaakt van een koperlegering komen ook voor.
	Verspreiding: het merendeel van de metalen staafjes komt uit Noordwest Friesland, maar ook ten oosten hiervan, in Noordoost Groningen, is één exemplaar gevonden. Bij een opgraving in Geldermalsen-Hondsgemet is één exemplaar aangetroffen in de vulling van een waterput en dit betreft het enige voorbeeld uit het rivierengebied (van Renswoude 2009, 677, figuur 18.3, nummer 42).
Verwijzingen	- Dickmann, E., 2003: Orakelstäbchen, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 2-22, 139-141. http://www.worldcat.org/oclc/492537926 - Hasselt, H., & L. Gorissen, 2009: Germaanse orakelstaafjes, The Coinhunter Magazine 107, 34-40. http://www.worldcat.org/oclc/73123206 - Renswoude, J., van, 2009: Catalogus metaal, in J. van Renswoude/J. Van Kerckhove (red.), <i>Opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet. Een inheemse nederzetting uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd</i>, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 35), 617-677. http://www.worldcat.org/oclc/426028163

Bijlage 4: De vergrote ruimtelijke verspreidingskaarten uit hoofdstuk 3

